

ORTAÇAĞ TÜRK-İSLAM DÜNYASININ OLGUNLUK ÇAĞINDA TIP KÜLTÜRÜ, BİLİMİ VE ÇALIŞMALARI I

Abdulhalik BAKIR*

Özet

Tıp kültürü, bilimi ve çalışmaları da dâhil bütün diğer fen ve sosyal bilim ve çalışmalarınının İslam Ortaçağındaki gelişimini yükselme, olgunlaşma ve durgunlaşma şeklinde üç ayrı evreler olarak tasnif etmek mümkündür. Yükselme evresini, VI. Yüzyılın ikinci yarısından IX. Yüzyılın ikinci yarısına, olgunluk evresini, X. yüzyılın başından XIII. yüzyılın ikinci yarısına, durgunluk evresini ise bu tarihten Ortaçağın sonuna kadar sınırlamak mümkündür. Dolayısıyla zaman ve mekân olarak bu çalışma, Türk-İslam dünyasının olgunluk evresinin erken dönemlerinde Türkler tarafından Yakın Doğu'da kurulan Tolunoğulları, İhşidîler, Sâmânîler, Karahanlılar, Gazneliler, Harezmsahlr ve Büyük Selçuklu devletlerindeki tıp kültürü ve çalışmalarını ele almaktadır. İslam Ortaçağının başı ile sonunu göz önüne getirdiğimizde, anılan güçlü Türk devletleri dönemlerinde Tıp kültürü, bilimi ve çalışmalarında büyük bir gelişme meydana geldiği görülecektir. Bu dönemde hem sağlık sektöründe çalışan eğitimli tabip ve sağlık personeli hem de birer sağlık kurumu olarak mâristan (bîmâristan) olarak adlandırılan hastanelerin sayısında büyük bir artış gözlenmektedir. Ayrıca hastalıkların teşhis ve tedavi yöntemleri, ilaç üretimi, sağlık eğitimi ve tababet alanında yazılan eserler bakımından da muazzam bir sıçrama kaydedilmiştir. Kısaca bu dönemi tababet kültürü ve çalışmaları yönünden Türk-İslam dünyasının "altın devri" olarak vasıflandırmak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Tababet, Sağlık, Türk-İslam dünyası, Mâristan, Hastalıklar.

MEDICINAL CULTURE, SCIENCE AND WORKS AT THE AGE OF MATURITY OF THE MEDIEVAL TURK-ISLAM WORLD I

Abstract

We can categorize, in three respective terms, such as rising, evolvment and stagnation, all the physical and social sciences and studies, including Medical culture, science and studies, in Mediaeval Islam. It is possible to divide these three terms, the rising one, beginning from 6th century to 9th century, evolvment one, from 10th to 13th, and stagnation one, from the last century to the end of Mediaeval Era. Therefore, we aim to treat the medical culture and studies in the times of Tulunids, Ikhshidid state, Samanids, Kara-Khanids, Ghaznavids, Khwarezmids, Great Seljuk Empire founded by Turks in earlier term of Islamic World. In their times, we can see a progress in Medical culture, science and studies. In this period, there was a increasing both in the number of well-educated staff and hospitals, called mâristan (or bîmâristan). An enormous progress in respect to recognition and treatment methods, drug production, health education and medicine can be witnessed. In brief, we can call this term "golden era" of Turk-Islam World thanks to medical culture and studies.

Keywords: Art of Medicine (Tababet), Health, Turk-Islam World, Mâristan, Diseases.

Giriş

Bu çalışmadan önce neşretmiş olduğumuz *Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü, Bilimi ve Çalışmaları*¹ adlı makalede, medeniyet ve kültür yönünden İslam dünyasının

* Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr.

olgunluk çağı şeklinde belirttiğimiz, IX. Yüzyılın ikinci yarısından XIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan zaman dilimi, aynı zamanda Türk-İslam dünyasının da olgunluk çağını teşkil etmekteydi. Hatta ikincisinde yani Ortaçağ Türk-İslam Dünyasının Olgunluk Çağı'nda bilim ve teknolojinin daha da büyük bir sıçrama kaydettiğini söyleyebiliriz. Bu dönemde, başından beri Abbasî devleti bünyesinde faaliyet gösteren ve uygarlık alanında büyük atılımlar gerçekleştiren Tolun Oğulları², Sâmânîler³, Karahanlılar⁴, Gazneliler⁵, Büyük Selçuklular⁶ ve Harezmşahlar⁷'ın, Orta Doğu'nun önemli bölgelerinde kurmuş oldukları devletler ve bu devletlerin güçlü hükümdarları sayesinde, tıp bilimi ve çalışmaları da dâhil bütün fen, sosyal ve sağlık bilimlerinde önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Türkler, bir taraftan kendi vatanları olan Türkistan'dan geleneksel birikimlerini, diğer taraftan da Eskiçağ, Antıkçağ ve Erken Ortaçağ boyunca çeşitli vesilelerle komşu ve ilişki halinde oldukları Çin, Hint, Fars ve diğer kavimlerin birikimlerini anılan coğrafyalardan taşıyarak Orta Doğu'ya getirmişlerdir.

İslam dininin temizlik konusunda getirdiği prensip ve tavsiyelerin de etkisiyle fert ve toplum hayatında hijyan bilinci ve uygulamaları, ekonomik gelişim ve kalkınmanın sağladığı zenginlik ve refah sonucunda önemli bir ilme kaydetmiş ve Türk-İslam dünyasının bütün şehirlerinde diğer kurum ve işletmeler yanında yüzlerce hamam müşterilerine hizmet vermeye başlamıştır⁸. Örneğin, Selçuklular zamanında her hastanenin yanbaşında bir hamam bulunuyordu. Anılan sağlık kurumlarında genel olarak tedavi için ayrılan hasta odaları, doktor ve hastabakıcı odaları ve eczaneler bulunuyordu. Bu ise, o dönemde insan sağlığı ve tedavinin yanında temizliğe ne kadar önem verildiğini göstermektedir⁹. Üstelik anılan hamamlarda müşteriye sadece temizlenmeyle ilgili hizmet verilmiyor, aynı zamanda günümüzde olduğu gibi, soğuk algınlığı ve benzeri hastalıklara maruz kalan insanlara sağlık hizmetleri de (çeşitli bitkilerden hazırlanan yağlarla masaj kürleri)

¹ Adulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü, Bilimi ve Çalışmaları", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemleri Dergisi*, Yıl: 2016 Ay: 7 Cilt: 31 Sa.: 1, s. 35-76.

² Seyide İsmail Kâşif, *Ahmed b. Tolun*, Kahire, 1965. s. 235-236; Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul, 1972, s. 217-218; Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, (T. T. Çev. Selçuk Alkın), İstanbul, 1997, s. 223-225.

³ en-Nerşahî, Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer; *Tarihu Buhârâ*, (Thk. Emin Abdülmecid Bedevî-Nasrullah Mubeşşir et-Tirâzî), Kahire, (Trz.), s. 46-50, 90-142; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), c. II, İstanbul, 1989, c. II, s. 727-729; Richard, Nelson Frye, *Ortaçağın Başarısı Buhara*, (Çev. Hasan Kurt), Ankara, (Trz.); Arminius Vambery, *Târihu Buhârâ Münzû Akdemi'l-Usûr Hatta'l-Asri'l-Hâzır*, (Arp. Trc. Ahmed Mahmud es-Sâdafî), Kahire, 1965, s. 104-110; Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Ankara, 1998, s. 277-351; Alparslan Kılınç, *Sâmânîler Döneminde Buhara*, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2002.

⁴ Hacı Yakup Anat-Ahmet Almaz, *Karahanlılar Tarihi*, İstanbul, 2003, s. 185-186.

⁵ Ebu'l-Fadl el-Beyhakî, *Tarihu'l-Beyhakî*, (Trc. Yahya el-Haşşâb-Sâdık Neş'et), Beyrut, 1982, s. 1-759; Philip K. Hitti, c. II, s. 729-733; Nu'man Cübrân, *Horasân fi'l-Ahdi'l-Ğaznevî*, İrbid (Ürdün), 1997, s. 1-327; Hanefî Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara, 2002, s. 144.

⁶ Muhammed Abdulazîm Ebu'n-Nasr, *es-Selâcika Târihumu's-Siyasî ve'l-Askerî*, Mısır, 2001, s. 27-113; Adulhalik Bakır, An Assessment Related to the Physical Structure of Merv in the Light of the Impressions of Medieval Geographers, *Materials Scientific Conference Thousand-year Sources of Buildingculture of Turkmenistan*, Ashgabat-Mary, November 13-14, Ashgabat 2013, p. 131; Ahmet Altungök, Ortaçağ Türk Dünyasında Haberleşme Kurumları: Casusluk ve Posta Faaliyetleri, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak 2010, Cilt. VIII, Dayı: 1, Elazığ 2012, s. 193-200.

⁷ Afâf Seyyid Sabre, *et-Tarihu's-Siyasî li'd-Devleti'l-Harezmiyye*, Kahire, 1987, s. 3-303; Hâfiz Ahmed Hamdi, *ed-Devletü'l-Harezmiyye ve'l-Moğol Gazvü Çengiz Han li'l-Âlemi'l-İslamî ve Asârihi's-Siyasîyye ve'd-Diniyye ve'l-İktisâdiyye ve's-Sekâfiyye*, Kahire, (Trz.), s. 8-314; Aydın Tanerî, *Harezmsahlâr*, Ankara, 1993, s. 179-189.

⁸ Bkz. Ali Mazaherî, s. 218-220. Ayrıca bkz. Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2003, s. 320-321.

⁹ Erdal Sargutan, Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları, *Vakıflar Dergisi*, S. 11, Ankara, 1976, s. 318.

sunulmaktaydı¹⁰. Ayrıca müşterilerin sağlığını korumak ve İslam'ın temizlikle ilgili getirdiği emir ve nehiylere uymak maksadıyla da anılan işlemler çok sıkı bir denetime tabi tutulmaktaydı¹¹.

Bu çalışmamızda ele alınan konuları şöyle sıralamak mümkündür: Giriş, Tolun Oğulları Döneminde Mısır'da Tababet, Sâmânîler, Karahanlılar, Gazneliler, Ziyar Oğulları ve Harzemşahlar Döneminde Tababet, Büyük Selçuklular Döneminde Tababet, Türk-İslam Dünyasında Sağlık Kurumları ve Sektörünün Denetimi, Değerlendirme ve Sonuç, Kaynaklar, Resimler.

I. Tolun Oğulları Döneminde Mısır'da Tababet

Tolun oğulları (M. 868-905) dönemindeki tıp kültürü, bilimi ve çalışmalarının, Mısır'da daha önceki dönemlerin bir devamından ibaret olduğunu belirtmek gerekir. Seyide İsmail Kâşif'in belirttiğinden, *el-Mükâfe'e*, *Siretü Ahmed b. Tolun* ve *Siretü Ebu'l-Ceyş Humâreveyh* adlı eserlerin sahibi İbnu'd-Dâye namıyla tanınmış Ahmed b. Yusuf b. İbrahim'in o dönemin meşhur entelektüellerinden biri olarak hem iyi bir yazar, şair hem de astronomi ve geometri âlimi olduğunu öğreniyoruz¹². İbnu'd-Dâye adı geçen *el-Mükâfe'e* adlı eserinde, tıp alanında şöhret kazanan ed-Didân adında Müslümanlardan biriyle tanıştığını belirtir ve bu hekimin, Eflatun'un eserlerine vakıf olduğunu ifade eder. İbnu'd-Dâye ve dönemin diğer bir hekimi olan el-Belevî, Ahmed b. Tolun'un vefatı ile sonuçlanan hastalığı döneminde onu tedavi etmek için çok uğraştıklarını ve bu hükümdarın bu esnada doktorları ile oldukça ihtilafli bir dönem yaşadığını anlatır¹³.

Seyide İsmail Kâşif, adı geçen el-Belevî' adındaki tabip ve tıp branşıyla ilgili şunları yazmaktadır:

¹⁰ O dönemlerde hamamlarda sıklıkla kullanılan masaj yağlarından biri de uşnân denilen sabun otu veya diğer adıyla çöğen otu (*Saponaria officinalis* L. Caryophyllaceae) mesûhâsı (sürülen yağ) idi. Bu yağın imali ise şöyleydi: Yumuşak ile sert arasında öğütülmüş bembeyaz tâze uşnân alınır ve gül suyuyla karıştırılarak geniş ince bir elekte elenirdi. Merzengûş ve keklik otu ile kaynatılır ve üstü bir bezle örtülürdü. İyi bir duman alması için, kust ve kuraşiyye ezfârî denilen bir maddeyle yedi defa buhurlanırdı. Daha sonra, toza bulaşmaması için altına meşin sofra serilir ve kalburun üstüne merzengûş ve keklik otu bırakılırdı. Mendil ile örtüldükten sonra, birinci defada olduğu gibi buhurlanırdı. Buhur doyuma ulaşınca, daha önce olduğu gibi, yeniden kalbur işlemi yapılırdı. Kurduğu zaman da gül suyu ile buhurlanırdı. O zaman baharatlardan güzel kokulu ceviz kabuğu, ihtiyaç nisbetinde karanfil ve sandal toplanırdı. Sonra, bunlardan ufaltılıp elenmişin yarısı kadarı bu tertip üzere biraz uşnânla karıştırılır ve öğütülmüş Hind biberi tohumu, ufaltılıp elenmiş topraktan bir miktarı üzerine atılırdı. Sonra da bu bileşimin üzerine, zambak, kırmızı zambak ve kâfûr suyu damlatılırdı. Bu şekilde yapılan uşnân, ele sürülüp hamamlarda masajlarda kullanılırdı. Bkz. Ebu'l-Kâsım Abdullah el-Kâşânî, *Arâyisu'l-Cevâhir ve Nefâyisu'l-Atâyib*, Tahran, 1345, s. 336. Ayrıca bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyât, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000, s. 108.

¹¹ Kur'an-ı Kerim'in buyruklarından olan *iyiliği emretmek ve kötülüğü nehyetmek* kuralına dayanan ve devletin başındaki hükümdar da dâhil bütün meslek sahibi insanları kontrol eden hisbe görevi, İslam'ın erken dönemlerinde hassasiyetine binaen devlet başkanları tarafından yerine getirilmekteydi. Ancak bu kişisel görev daha sonraki yıllarda gelişerek bir teşkilât haline geldi ve muhtesib denilen bir görevlinin sorumluluğu altında yürütülmeye başlandı. Hisbe görevini üstlenen kişinin bazı önemli özelliklere sahip olması, bu vazifenin etkinliği bakımından gereklidir. Bu sebeple muhtesib, hür, adil, otoriter, bedenen güçlü, sözünün eri, iffet sahibi, ilmiyle amel eden, dürüst, yumuşak sözlü, yiğit ve atılgan olmalı, ayrıca örf ve adeti, dinî emir ve yasakları ve nihayet insan psikolojisini iyi bilmelidir. İşlerinde, sözünde Allah'a yönelen ve onun rızasını kazanmaya çalışan, iyi ve halis niyetli, niyetinde bozukluk bulunmayan ve içi dışı bir olan bir kişiliğe sahip olmalıdır. Muhtesibin aynı zamanda Hz. Peygamber'in sünnetlerine uyması, bryıklarının kısaltmak, koltuk altındaki kılları tıraş etmek veya yolmak, apış arasının kıllarını tıraş etmek, tırnaklarını yontmak (kesmek) elbisesini temizleyip yerde sürümek, koku sünmek ve benzeri bütün meşru olan sünnetlere ve beğenilip tavsiye edilen şeylere devam etmesi gerekir. Geniş bilgi için bkz. eş-Şeyzerî, Abdurrahman b. Nasır b. Abdullah, *Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe*, (Haz. Abdullah Tunca), İstanbul, 1993, s. 33-38; İbnu'l-Uhuvve, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kuraşî, *Me'alimu'l-Kurbe fî Ahkâmi'l-Hisbe*, Cambridge, 1937, s. 13; İbn Teymiye, Takiyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdulhalim, *el-Hisbetü fî'l-İslam*, Beyrut (Trz.), s. 28-30; Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004, s. 411-437.

¹² Seyide İsmail Kâşif, s. 235.

¹³ Aynı eser, s. 235-236.

“Bir doktor zor bir tıbbî vakayla karşılaşır, ona göre birkaç doktorla bir araya gelip günümüzde olduğu gibi, bunun üstesinden gelmeye çalışmalıdır.”¹⁴

“Her doktorun destekçileri ve yardımcıları bulunur; onlardan en önemlileri ise çıraklardır. Bunların görevleri doktorların buyruğu doğrultusunda drogları öğretmek, ilaçları yoğurmak ve kaynatılacak ilaçların altını üflemdir. Doktorlar ise muayene ve tedavi yanında hastaya lazım olan ilaçları hazırlarlardı. Onlar ayrıca hastanın yiyeceği gıdaları da tavsiye ederlerdi”¹⁵.

Burada Ahmed b. Tolun’un özel doktoru Sa’id b. Nevel’i de unutmamak gerekir. Anlatılanlara göre bu doktor da tıp alanında önemli bir yere sahipti. Bu esnada Mısırlı başka bir doktor olan el-Hasan b. Zirek de Ahmed b. Tolun’a ilaç tedavisinden ziyade psikolojik açıdan yardımcı oluyordu¹⁶.

İskenderiye’de düşmandan satın alınmış olan Endülüslü esir hastaların bakıldıkları bir hastane vardı. Eski Kahire’de de İbn Tolun hastanesi bunlara ayrılmıştı. Bu sonuncu kurumlarda çok demokratik bir atmosfer hâkimdi ve kurtarılmış esirler kendi aralarında yöneticileri seçerlerdi. Bu ve benzeri hastanelerde her şey bedavaydı ve bu kurumların giderleri devletçe veya her yıl önemli meblağları bu yola ayıran iyilikseverlerce karşılanmaktaydı¹⁷.

Tolun oğulları devletindeki sağlık kurumları ile ilgili daha geniş bilgiyi Ebülfez Elçibey’den dinleyelim:

“Bu sahada Tolun oğulları döneminde atılan ilk ve takdir edilecek adım Mısır tarihinde önemli yer tutar. Medeniyetin en zaruri sahalarından biri olan sağlığa, Mısır’da önem verilmesi ve gelişmesine Ahmed bin Tolun ayrıca dikkat göstermiş, bunun için büyük miktarda para harcamıştır. Ahmed bin Tolun Mısır’a gelişinin beşinci yılında, yani 259 (873) yılında asker şehrinin kenarında bir hastane (bimaristan) inşa ettirir. O zamana kadar Mısır’da hastane veya herhangi bir sağlık ocağı yoktu. Tolun oğulları döneminde ise birkaç sağlık ocağı kurulmuştu. Bunlardan en ilginç Ahmed bin Tolun’un yaptırdığı umumi hastane (bimaristan-el-maristan) idi. Bu umumi hastane yalnız Mısır ve Şam’ın değil diyebiliriz ki, bütün Yakın ve Orta Doğu halklarının sağlık tarihinde önemli bir olaydır. Tolun oğulları’ndan önce hilafette bazı hastaneler yapıldığı bir gerçektir. Ancak böyle bir hastaneye değil Tolun oğulları’ndan önce, hatta birkaç yüzyıl sonra da rastlanmamıştır. Ahmed bin Tolun hastanenin inşasını tamamlattıktan sonra divanhaneye tahkim etti. Ahmed bin Tolun hastanede ne bir asker, ne de bir memlûkün tedavi edilmeyeceğini de şart koştu. Sonra hastane için iki banyo yaptırdı. Bunlardan birisi erkekler, diğeri de kadınlar içindi. Ayrıca hasta geldiği zaman elbiselerinin soyundurulup parasının hastane müdürüne (Emin el-Maristan) teslim edilmesini içeren kanun uyguladı. Sonra hasta özel bir elbise giyiyor ve onun için yer ayrılıyordu. Hasta muayene ediliyor, sonra ilaç ve yemek veriliyordu. Doktorlar hastayı sağlığına kavuşturup hastaneden taburcu ederken, hastaya son yemeği olarak bir tavuk ve bir ekmek (reğif) verilir, emanet verdiği elbise ve parası kendisine geri verilir, hastalar parasız tedavi edilirdi. Ahmed bin Tolun bu hastanenin yapılması ve harcamaları için önce 60 bin dinar vermişti. 269 (875/876) yılından itibaren de hastanenin harcamalarını vakıf idaresinin uhdesine bıraktı. O her haftanın Cuma günü hastaneye geliyor, onun ambarlarını, orada ne varsa ve hekimleri kontrol ediyor, hastaları, özürülülere, aynı zamanda yakalanarak hastanenin ayrıca bir bölümünde tutulan delileri kontrol ederdi. Ahmed bin

¹⁴ Aynı eser, s. 236.

¹⁵ Aynı eser, s. 236.

¹⁶ Aynı eser, s. 236.

¹⁷ Ali Mazaheri, s. 217-218.

Tolun bu hastane dışında caminin arka tarafında bir eczane de yaptırmıştı. Bu eczanede her tür şerbetler ve ilaçlar vardı. Ahmed bin Tolun eczaneye görevliler ve özel bir hekim tayin etmişti. Bu hekim de hastaları parasız tedavi ediyordu. Sağlık ocakları Tolun oğulları'nın bütün hâkimiyeti devrinde faaliyet göstermiştir.”¹⁸.

II. Sâ mânîler, Karahanlılar, Gazneliler, Ziyar Oğulları Ve Harzemşahlar Döneminde Tababet

1. Sâ mânîler Döneminde Tababet ve İbn Sînâ'nın Hayatı ve Eserleri

Burada Ortaçağ tıp ve eczacılık alanında büyük bir şöhrete sahip olan *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı eserin yazarı İbn Sînâ'dan söz etmek gerekir. Onun tam adı Ebu Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali b. Sînâ'dır. Üstâz, Reîs, Vezîr, Krallığın Şerefi, Üçüncü Öğretmen, (el-Muallimü's-Sâlis) olarak anılır, Lâtinler ise ona Avicenne adını vermişlerdir¹⁹.

İbn Sînâ'nın babası Belh şehrinde yaşamış, sonra Samanlı hükümdarı Nuh b. Mansur döneminde Buhara'ya yerleşmiştir. Buradaki Haremsin nahiyesinde memur olarak göreve başlamış ve bu nahiyenin Afşana (Afşine) köyünden bir kadınla evlenmiş, bundan da ünlü Türk hekim İbn Sînâ dünyaya gelmiştir. İbn Sînâ Türk kökenli bir İslam filozof ve tabibi olduğu halde Arap ve Fars âlimler tarafından bazen Arap bazen de Fars kökenliymiş gibi gösterilmeye çalışılmıştır²⁰.

M. 980 yılında doğan ve 1037 yılında vefat eden İbn Sînâ, abartısız dünyanın en zeki insanlarından biridir. Hekimlerin onu çok iyi bir filozof olarak tanıtmaları ve filozofların da onu çok iyi bir hekim olarak tanımlamaları İbn Sînâ için çok doğru bir tespit ve onun adına çok onurlu bir konum olmalıdır. Bu İslam filozof ve hekimî dünyaca meşhur olan “el-Kânûn fi't-Tıbb” adlı eserinde, felsefenin üslubu ile tıbbın gerçeklerini bir arada toplamıştır. Ancak İbn Sînâ sadece filozof ve hekim değildi; o aynı zamanda kültür ve yazı sanatında ansiklopedik bir kapasiteye sahipti. eş-Şeyhü'r-Reis (Baş hoca) olarak onurlandırılan bu âlim tıp ve felsefenin yanında din bilimleri, dil, geometri ve yer bilimi alanlarında da kafa yormuş ve eserler kaleme almıştır. Ancak bu eserleri arasında en meşhur olanı, şüphesiz ki, “el-Kânûn fi't-Tıbb” adlı eseridir²¹. Bu eser beş bölümden oluşmaktadır: Birincisi genel meseleleri, ikincisi basit ilaçları, üçüncüsü özel hastalıkları, dördüncüsü genel hastalıkları, beşincisi ise bileşik ilaçları ele almaktadır. İbn Sînâ, bu eserin içeriğini 1326 beyitten oluşan bir kasidede anlatmıştır. Bu eşsiz tıp eserinin en önemli özellikleri, düzenli ve açık bir dille kaleme alınmış olması ve tıp bilgisinin bolluğudur²².

¹⁸ Bkz. Ebülfez Elçibey, s. 223-225. Ayrıca bkz. Seyide İsmail Kâşif, s. 252-253.

¹⁹ Bkz. Abdulkarım Chehade, Tabib İbn-i Sînâ, (Çev. Recep Duran), *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sîna Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 9-12 Eylül, 1985), Ankara, 1990, s. 347.

²⁰ A. Süheyl Ünver, İslâm Tababetinde Türk Hekimlerinin Mevkii ve İbni Sina'nın Türklüğü, *Belleten*, Cilt: I, Sa. 1, II Kânun 1937, Ankara, 1995, s. 271-278; Şevket Aziz Kansu, İbni Sina'nın Başının Morfolojisi Üzerine Bir Gözlem, VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. I, s. 25-32. İbn Sînâ'nın kendi tarafından anlatılan hayatı ile ilgili diğer bilgiler için bkz. el-Kıftî, Cemaleddin Ebi'l-Hasan Ali, b. el-Kâzî'l-Eşref Yusuf, *Târîhu'l-Hukemâ'*, (Thk. Prof. Dr. Julius Lippert), Leipzig, 1908, s. 413-417.

²¹ Hasan Ahmed İbrahim, “el-Arab ve İsrâ ed-Dirâsâti't-Tıbbiyye”, *el-Müerrihu'l-Arabi*, Bağdat, 1981, S. 17, s. 152-153.

²² Aynı eser, s. 153. Memleketimizde İbn Sînâ'nın hayatı, tababeti ve eserleri, özellikle de *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı eseri hakkında önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz: Ayşegül Erdemir-Demirhan, İbn Sînâ'nın bazı Droğlar Hakkındaki Fikirleri ve Tıbbi Folklorumuz Bakımından Önemi, *Uluslar arası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sîna Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 9-12 Eylül, 1985), Ankara, 1990, s. 357-364; Gürsel Ortuğ, İbn-i Sînâ'nın “Menâfi'u'l-A'zâ” İsimli Risalesi Üzerinde Bir Çalışma, *Uluslar arası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sîna Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 9-12 Eylül, 1985), Ankara, 1990, s. 377-382; Nil Akdeniz Sarı, İbn-i Sînâ'nın Kânûn'undan “Ziyet” Bahsinin Tanıtılması, *Uluslar arası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sîna Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 9-12 Eylül, 1985), Ankara, 1990, s. 283-393; Müjgân Üçler, İbn-i Sînâ'nın Göz hastalıklarında Önerdiği İlaçlar ve Bunların Geleneksel Halk Hekimliğindeki Etkileri, *Uluslar arası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sîna Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 9-12 Eylül, 1985), Ankara, 1990, s. 399-404; Murat Yurdakök, İbn-i Sînâ'ya Göre İdrar İncelemesi, *Uluslar arası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sîna Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 9-12 Eylül, 1985), Ankara, 1990, s. 405-413.

İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıbb adlı eseri dışında tıp alanında birçok eseri de bulunmaktadır. Esin Kâhya bunları şöyle sıralamaktadır:

1. Kitâbu'l-Edviyeti'l-Kalbiyye (Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi 2255 ve 1477'de, Fatih 3627/1 ve 5316/4'de, Şehit Ali Paşa 2031/1 ve 2092/15'de, Laleli 1647/2'de, Hamidiye 1448/2'de, Hacı Mahmut 5687/8'de), Fusûletü't-Tıbbiyyât (Süleymaniye, Hamidiye 1448/31'de), Kânûnu's-Sağîr (Fatih 3593 ve Reisülküttâb 103/4'de).

2. el-Kasîdetü'l-Ayniyye (Halet Efendi 248/6'da).

3. Makâletün fi'l-Kelâmi ani'l-Ağziye ve'l-Edviye (Ayasofya K4848'de).

4. Mesâilü't-Tıbbiyye (Süleymaniye, Şehit Ali Paşa 2034/5'de).

5. Risâletün fi'l-Bâh (Süleymaniye, Ayasofya 4849 ve Bağdatlı Vehbi 2007/4'de).

6. Risâletün fi Hıfzı's-Sıhha (Süleymaniye, Ayasofya K4849), Risâletün fi Fazaili'ş-Şerâb ve Menâfi'ihi ve Mezarrıhi (Süleymaniye, Ayasofya K4849).

7. Risâletün fi'l-Hindiba (Süleymaniye, Ayasofya 03683'de).

8. Risâletün fi'l-Kolunc (Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi 1488/16'da).

9. Risâletün fi'l-Kuvveti'l-Arba'a (Süleymaniye, Şehit Ali Paşa 2934/3'de),

10. Risâletün fi Menâfi'i'l-A'zâ' (Süleymaniye, Ayasofya 4851'de).

11. Risâletün fi Raf'i'l-Mazârati'l-Kulliyye li'l-Ebdâni'l-İnsâniyye (Süleymaniye, Ayasofya 1448/49'da).

12. Risâletün fi's-Sıhhati ve Daf'i'l-Eskâm (Süleymaniye, Şehit Ali Paşa 2031/22'de).

13. Risâletün fi Teşrihi'l-A'zâ' (Süleymaniye, Hamidiye 1448/39'da).

14. Risâletün Ketebehâ İbn Sînâ ilâ Ebi'l-Ferec fi Mes'eletin Tıbbiye (Süleymaniye, Şehit Ali Paşa 2092/8'de)²³.

el-Kıftî ise, bu ünlü filozof ve hekîmin eserlerini şöyle tanıtmaktadır:

1. Kitâbu'l-Mecmû' (bir cilttir).

2. Kitâbu'l-Hâsıl ve'l-Mahsûl (bir cilttir).

3. Kitâbu'l-Birr ve'l-İsm (iki cilttir).

4. Kitâbu'-'Şifâ' (on cilttir).

5. Kitâbu'l-Kânûn (on dört cilttir).

6. Kitâbu'l-Ersâd el-Kulliyye (bir cilttir).

7. Kitâbu'l-İnsâf (yirmi cilttir).

8. Kitâbu'n-Necât (üç cilttir).

9. Kitâbu'l-Hidâye (bir cilttir).

10. Kitâbu'l-İşârât (bir cilttir).

11. Kitâbu'l-Muhtasaru'l-Evsat (bir cilttir).

12. Kitâbu'l-'Alâ'î (bir cilttir).

13. Kitâbu'l-Kolunc (bir cilttir).

14. Kitâb Lisânu'l-Arab (on cilttir).

15. Kitâbu'l-Edviyeti'l-Kalbiyye (bir cilttir).

16. Kitâbu'l-Müciz (bir cilttir).

17. Ba'zu'l-Hikmeti'ş-Maşrıkıyye (bir cilttir).

18. Kitâb Beyân Zevâti'l-Ciheti (bir cilttir).

19. Kitâbu'l-Me'âd (bir cilttir).

20. Kitâbu'l-Mebde' ve'l-Me'âd (bir cilttir).

21. Kitâbu'l-Mübâhasât (bir cilttir).

el-Kıftî, İbn Sînâ'nın risâlelerini ise şöyle sıralamaktadır:

1. Risâletü'l-Kadâ' ve'l-Kader.

²³ Esin Kâhya, İbn Sînâ'nın Anatomi Çalışmalarının Bir Değerlendirmesi, II. Türk Tıp Tarihi Kongresi, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, İstanbul, 20-21 Eylül 1990, Ankara, 1999, s. 225-226.

2. el-Âletü'r-Rasdiyye.
3. Ğarezu Kâtigoryâs.
4. el-Mantık bi's-Şi'r.
5. el-Kasâid fi'l-'Azameti ve'l-Hikmeti.
6. Risâletün fi'l-Hurûf Tu'akkibu'l-Mevâzi'i'l-Cedeliyye.
7. Muhtasar Aklides.
8. Muhtasaru'n-Nabz bi'l-'Acemiyye.
9. el-Hudûd.
10. el-Ecrâmu's-Semâviyye.
11. el-İşâretü ilâ İlmi'l-Mantık.
12. Aksâmu'l-Hikme.
13. en-Nihâyetü ve'l-Lânihâyetü (bu eser, cisimlerin boyutlarının zâti olmadığını anlatan Hayyü b. Yakzân tarafından onun için yazdığı bir ahitnâmedir.
14. Hindiba (bu konuşmadır).
15. Tek bir şeyin, öz ve sunum olmasının mümkün olmadığına dair bir hutbe.
16. Kardeşlere ve Sultanlara yazmış olduğu mektuplar.
17. Kendisiyle seçkinlerden biri arasında geçen meseleler ile ilgili mektuplar.
18. Kitâbu'l-Havâşi 'alâ'l-Kânûn.
19. Kitâb 'Uyûnu'l-Hikme
20. Kitâbu's-Şebeke ve't-Tayr (Ağ ve Kuşlar kitabı)²⁴.

İbn Sînâ tıp bilimine önemli yenilikler kazandırmıştır. O göz organının iç kısımlarını anlatan ve keşfeden ilk hekîm unvanına sahiptir. Ayrıca safra kanallarının tıkanmasından doğan hastalıkla kan mikropularının dağılmasından ortaya çıkan hastalığı birbirinden ayırmış ve içme suyu yoluyla taşınan bazı hastalıklarının tanımını her kesten önce yapmış bir tabiptir. Bunu da bir insanın haberi olmadan suyla almış olduğu gözle görülmeyen çok küçük hayvanların varlığına bağlamıştır. Onun bazı deri, idrar, üreme ve sinirsel sistemlerle ilgili özel tanımları ise insanı hayretler içinde bırakmaktadır²⁵.

Şüphesiz ki İbn Sînâ'nın tıp alanında ortaya koyduğu önemli bir yenilik de ruhsal hastalıklarla ilgilidir. Fahreddin Kerim Gökay'ın da belirttiklerine göre, eskiden kötülük yapan ruhun kafatası içinde ortaya çıkarsa insanı kötü yollara sevk edeceği, hatta onu çıldırtacağı düşünülmüş ve kafatasına yapılan trepanasyonların kötü ruhun çıkartılmasına yardımcı olacağı yönünde tedavi yöntemlerine de başvurulmuştur. Aynı zamanda göze görünmeyen şeytanın insana musallat olduğunda uygunsuz davranışlara sebep olacağı iddia edilmiş ve tıp alanında doğmatik ve mistik düşüncelerin yaygınlık kazanmasına yol açmıştır. Daha çok batı dünyasında yaygınlık gösteren bu bilimsellikten uzak inanış, İslam filozof ve tabiplerinden İbn Sînâ ve er-Râzî tarafından akla uygun tedavi yöntemleri sayesinde çürütülmüştür. İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı eserinde, beyin teşrih ve fizyolojisi üzerinde çok değerli bilgiler sunulmuştur. "Beyin fiillerinde bozukluk olması, beyinde meydana gelen bir hastalığı gösterir" sözü İbn Sînâ'ya aittir. Beyinin şehvet, hazım, idrar çıkarma, karaciğer faaliyeti ile ilişkisini, melankoliklerde mide, bağırsak ve karaciğer faaliyetinin ağırlaştığını söyleyen de İbn Sînâ'dır. Ayrıca bu ünlü İslam tabibi, bazı ruhsal hastalıkların bedensel hastalıklara bağlı olduğunu, bazılarının da beyin fonksiyonlarından olan hayallerden kaynaklandığını iddia etmektedir²⁶.

²⁴ Bkz. el-Kıftî, s. 418.

²⁵ Hasan Ahmed İbrahim, s. 153.

²⁶ Bkz. Fahreddin Kerim Gökay, Ruh Hekîmligi Sahasında Türklerin Çalışmaları, III. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 15-20 Kasım 1943, *Kongreye Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s. 104-105.

Avrupalılar tarafından “Doktorların prensi” olarak adlandırılan İbn Sînâ'nın el-*Kânûn fi't-Tıbb* adlı ansiklopedik eser Latince ve diğer dillere çevirilmiş ve Avrupa Üniversitelerinde yıllarca okutulmuştur. Öyle ki, bir rivayete göre, bu eser sadece on altıncı yüzyılda Lâtince olarak yirmi defa neşredilmiştir. İbn Sînâ eserinin 5 cildinin 2 cildini eczacılık ve eczacılık bilimine ayırmıştır²⁷. Anılan eser, on yedinci yüzyılın ortalarında bile Avrupa üniversitelerinde tıp alanında okutulmaktaydı²⁸.

2. Karahanlılar ve Gazneliler Döneminde Tababet

Karahanlılar döneminde Semerkant'ta kurulan ilk hastane Nimek Hastanesidir. 1037'de İbn Sînâ'nın ölümünden sonra Karahanlılar döneminde kurulan bu hastane, Orta Asya Türk tıbbı bakımından büyük bir öneme sahip olduğu bir gerçektir. Bu hastanenin Dârülmerdâ (Hastalar evi) adıyla bir hastane inşa edildiği yerinin yakınındaki bir mevkide kurulmuş olduğu bildirilmektedir²⁹.

Levent Öztürk, bu hastahane hakkında şu bilgilere yer vermektedir:

“Batı Karahanlı hükümdarı Tamgaç Buğra Karahan Ebu İshak İbrahim b. Nasr (443-460/1051-1068), ölümünden iki yıl önce Semerkant'ta, Receb 458'de (Haziran 1066) Dârülmerdâ (Hastalar Evi) adında bir hastane inşa ettirdi. Bu hastanenin vakfiyesi günümüze ulaşan en eski Türk-İslâm hastanesi vakfiyesi olması hasebiyle de büyük bir ehemmiyeti haizdir. Evâsıtı Receb (Receb ayının ortaları) 458 (7-16 Haziran 1066) tarihli bu vakfiyeden dârülmerdâ'nın, kimsesiz ve yoksul Müslümanların tedavisi için kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Yine vakfiye metninden anlaşıldığına göre vakfın kurucusu olan Tamgaç Buğra Karahan tarafından, hastane olarak kullanılmak üzere bir evin tahsis edildiği ortaya çıkmaktadır. Bunlara ilave olarak bu vakfiyeden, hastaların ve hekimlerin masraflarının, aydınlatma, ilaç ve mutfak giderlerinin, imam ve müezzinlerin ücretlerinin, ölenlerin cenaze harcamalarının karşılanması için Semerkant'ın bir mahallesinden ve bir hamamından elde edilen gelirlerin vakfedildiği görülmektedir. Semerkant'ta tesis edilen bu hastanede, hekimler, hacematçılar, hastalara bakan hizmetçiler ve ahçılar görevlendirilmiştir. Bu hastanenin yüz hasta alabilecek kapasitede olduğu ileri sürülen bilgiler arasında yer almaktadır.”³⁰.

Anılan Karahanlı dönemi hastanesinin vakfiyesine dair metin ise şöyledir:

“Bu kitap (vakıf senedi); Allah'ın halifesi ve mü'minlerin emîrinin kılıcı olan, Yüce Hakan, zaferler kazanan ulu hükümdar, din ve devletin direği, milletin tâcı, Muhammed ümmetinin övüncü, Doğu ve Batı ikliminin hükümdarı Tamgaç Buğra Karahan b. İshâk b. İbrahim b. Nasr'ın emreyle yazılmıştır. Ne zaman ki, o; dünya nimetlerinden faydalanarak ahreti için bir hazırlık yapmayı düşündü. Allah'ın rahmetinin kendisini yaşatacağı, dünya ve ahret mutsuzluğundan koruyacağı, kendisini ve çocukları çeşitli hastalıklardan muhafaza edeceği ümidiyle, ayrıca yoksulluk ve hastalık içinde kıvranan, üstelik kendilerine yardım eli uzanmayan zavallı, korunmaya muhtaç fakirleri; belâ ve hastalıklardan korunmaları ve istirahatlerinin sağlanması gayesiyle bir “Dârü'l-merzâ”ın yapılmasına karar verdi... Taögaç Buğra Karahan yukarıda adı geçen Dârü'l-merzâ'yı; Müslüman olan hastalara destek olma gayesiyle hayatta iken vakfettiği gibi, ölümünden sonrası için de vasiyette

²⁷ Hassan Farsam, “Brief History of Pharmacy Ethics in Iran”, *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, Med Ethics Hist Med 2009, 2: 13, s. 2-3.

²⁸ Hasan Ahmed İbrahim, s. 152-153.

²⁹ Arslan Terzioğlu, c. II, s. 806. Ayrıca bkz. Bkz. Hani Khafipour, “A Hospital in İlkânîd Iran: Toward a Socio-economic Reconstruction of the Rab'-i Rashidi”, *Iranian Studies*, 45, 22 Dec. 2011, s. 101; Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, İstanbul, 2010, s. 262; Levent Öztürk, *On ikinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*, İstanbul, 2007, s. 263.

³⁰ Bkz. Levent Öztürk, *On ikinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*, s. 262.

bulundu. Bu hastaneye; yerli ve yabancı hastalar geldiği sürece, kuş uçtukça, ilelebet kalmak üzere onu vakıfetti. Hastaların hastalığı devam ettikçe burada kalacaklar, hastalıktan doğan takatsızlıkları sürdürükçe hiçbir suretle buradan çıkarılmayacaklar ve hiçbir şekilde buna zorlanmayacaklardır. Sonra tedavileri yapıp şifaya kavuşunca, kendi yerlerine gelecekleri yataklarını daraltmamaları için buradan taburcu edilirler. Hiçbir surette bu vakfın sebebi, şartları ve hükümleri Allah'ın; yeryüzü ve üzerindeki vâris oluncaya yani kıyamete kadar değiştirilemez. Kim bunu duyduktan sonra, onu değiştirmeye kalkışırsa, bunun vebali değiştirenin üzerine olur. İmzâ; Receb: 458/Nisan: 1066.”³¹

Gazneliler dönemi hastaneleri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak o dönemde tababet mesleği ile şöhret kazanmış tabiplerden söz etmek mümkündür. Bu dönemin tabiplerinden olan Ebu Harb hakkında az da olsa bir bilgiye sahibiz. Bu şahıs, Horasan ve Gazne sahibi Emîr Mes'ud b. Mahmud b. Sebüktekin'in tabibi idi. Tababet alanında çok bilgili olan Ebu Harb, el-Cenâb el-Mes'udî'nin yakın arakadaşıydı. Ferhâd b. Mes'ud tahta çıkınca, bu tabibi, kendisinden önceki Abdurreşîd b. Mahmud meselesine bulaşmasından dolayı H. 444 yılında öldürmüştür³².

3. Ziyar oğulları Döneminde Tababet

Ziyar oğullarından (928-1077) Emîr Unsuru'l-Ma'âli Keykâvus b. İskender b. Kâbûs b. Veşmegîr H. 475 (M. 1082) yılında oğlu Giylânşah için yazdığı “Kâbûsnâme”³³ adlı eserdeki tıpla ilgili bazı öğütlerden, o dönemde tabiplerin yararlandıkları ana kaynaklar hakkında bilgi edinebiliyoruz. Keykâvus bir sözünde şöyle diyor:

“Geldik imdi ey oğul bilmiş ol ki, tıp ilmi iki kısımdır, bir kısmı ilimdir (teoridir) ve bir kısmı ameldir (pratikdir-uygulamadır) İlim kısmı budur ki şerhettim. Dahı Ruşen olsun dersin, bu sözler ki dedim, her birin (biri) kangı (hangi) kitaptan bulmak gerek, beyan edem (açıklayayım), tâki hakikat bilesin ki, bu ilmi Calinus (Galenos) şerhediptir (açıklamıştır), ekserini (çoğunu) “Site Aşere Calinusî” (Galenos'un tıbbı ait on altı makalesi) den getirdik. Geldik imdi eğer ustukussat nedir bilmek istersen, “Site Aşere”de ustukussat bâbında (bölümünde) göresin, İlm-i Ahlât bilmek istersen, “Site Aşere”nin ikinci makalinden (makalesinden) maksudun bulasın (istediğini elde edesin). Ve âzây-ı müteşâbihe (birbirine benzeyen organlar) dediğimizi “Site Aşere”nin teşrih-i küçek'inden küçük kadavra konusundan) bilesin (öğrenirsin). Ve âzay-ı âlinin (yüksek yüce organlar) şerhin (açıklamasını), teşrih olur (açıklar), Teşrih-i Büzürk'ten (büyük kadavra konusundan) bilesin (öğrenirsin). Amma bu teşrih-i büzürk, “Site Aşere'den değildir, başına bir (bağımsız) kitaptır. Kuvay-ı tabi'yye (doğal güçler) nedir bilmek istersen (istersen) hem “Site Aşere” kitabındadır, bulasın. Ve Kuvay-ı hayvanî (hayvansal güçler) şerhi (açıklaması) hem “Site Aşere”de, nabız bâbında (nabız bölümünde) göresin (görürsün). Ve kuvay-i nefsanî şerhi (açıklamasını) “Rây-ı Bukrat ve Eflâtun” (Hipokrat ve Pleton'un görüşü) derler bir kitap vardır. Calinûs (Galenos) tasnif etmiştir (yazmıştır), anda beyan eder (açıklar), bilesin ki,

³¹ Zekerîya Kitapçı, *Orta Asya Türk İslâm Medeniyetinde Tıp Eczacılık ve Astronomi İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, Konya, 2008, s. 140-141.

³² el-Kıfî, s. 404.

³³ *Enderznâme, Pendnâme, Kitâbu'n-Nasihât ve Nasihatnâme* adlarıyla da tanınan bu eser, bir önsöz ve kırk dört bölümden oluşmaktadır. Eser, Moğol istilası öncesi dönemin siyasi, sosyal, ekonomik, bilimsel ve hukuksal durumu, eğitim-öğretim, sanatsal ve meslekler hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Öğüt, görgü kuralları, eğitim, ahlâk ve devlet adamları ve görevleri ile ilgili bilgi veren *Kâbûsnâme*, Büyük Selçuklu Devleti Veziri Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme* adlı eseri ile aynı çağda kaleme alınmıştır. Eser, aynı zamanda Fatsça düzyazının seçkin örneklerinden biridir. Kitapta ele alınan konular âyet ve hadisler, hikâyeler, hikmetli sözler, ata sözleriyle daha anlaşılır bir duruma getirilmiştir. *Kâbûsnâme*, Rızâ Kulî Han Hidâyet tarafından 1285 yılında Tahran'da yayınlanmıştır. Bkz. Rıza Kurtuluş, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Keykâvus b. İskender Maddesi, Ankara, 2002, c. XXV. s. 357.

“Site Aşere”den değildir. Geldik eğer dilersen ki, bu ilimde (tıp alanında) mahir olasın (becerikli) ve ilim duraklarına seyredesin. “Kevn ü fesat” kitabından ustukussat ve mizaç ilmin oku. Ve “Semâ’u’l-Âlem”de dahi vardır, anda dahi talep et, Kuvâ ve ef’âl (Güçler ve fiiller-davranışlar) ilmin “Nefs” kitabı ve “His ve Mahsûs” kitabında talep et. Tâ şerhi sana malum ola (böylece açıklamasını öğrenirsin). Ve âzâ ilminin şerhin “Kitâbu’l-Hayavân”, derler. Andan talep et. Ve aksâm-ı emrâz (çeşitli hastalıkların) şerhin (açıklamasını) “Site Aşere”nin evvel (birinci) makalesinde ki, ârâz-ı ilel (hastalıkların belirtileri) kitabıdır, andan bilesin. Ve esbâb-ı arâz (belirtilerin nedenleri), hem yine “Site Aşere”nin ikinci makalesinden talep edesin. Ve esbâb-ı emrâzı (hastalıkların nedenlerini) hem “Site Aşere”nin dördüncü ve beşinci makalesinden talep edesin. Şöyle ki, yâd ettim (hatırlattım) ma’lûm edinirsen (öğrenirsen) allâme olasın (çok bilgili bir bilgin olursun).”³⁴.

4. Harezmsahlr Döneminde Tababet

Önemli Türk devletlerinden olan Harezmsahlr’ın da tıp bilimi ve kültürüne büyük önem verdikleri anlaşılmaktadır. Harezmsah hükümdarları hastaneler kurmuşlar, tabipleri himaye etmişler ve onlara bu alanla ilgili çok değerli eserler yazmaları için destek sağlamışlardır. Bu dönemde Harezm şehrinde bulunan bir Bimaristan’da çalışan Sahyun adında ünlü bir tabipten de söz edilmektedir. Ayrıca bu dönemde Harezmsah Me’mûn adına İbn Sînâ’nın hocalarından Cürcanlı Ebu Sehl el-Mesihî’nin veba ile ilgili bir eser yazdığı bildirilmektedir. Hayatının büyük bir kısmını Horasan’da geçiren bu tabip, anılan eseri dışında tıp ve diğer fen bilimleri alanlarında da eserler kaleme almıştır. Onun çiçek hastalığını ele alan bir risalesi ve Atsız Harezmsah adına yazmış olduğu *Ağrâz Tıbbî ve Mebhas ‘Alâ’i* adında önemli bir eseri de bulunmaktadır³⁵.

Yeri gelmişken Hârezmsahlr döneminde el-Me’mûn Şifâhânesi olarak şöhret kazanan hastane hakkında Nurullah Larudî’nin şu edebî bilgilerine kulak verelim:

“Me’mûn’un Şifâhânesi bütün Harezm’de bilinmekteydi. Bu hastane Hicrî dördüncü yüzyılın sonlarında Emîr Me’mûn b. Muhammed Hârezmsah tarafından kurulmuştu. Payitahtın en seçkin tabiplerinden oluşan bir grup, burada hastaları tedavi etmekle görevlendirilmişti. Hârezmsah’ın fermanıyla kamu hizmeti veren bu kurumun harcamalarının yarısı saltanat hazinesinden ödeniyordu. Diğer yarısı ise Gürgeç sâkinlerinden alınan kelle vergileriyle ve payitahta giren vergi mallarından gümrük vergileriyle karşılanıyordu. Bu gelir kaynaklarına ilave olarak, vâizlerin, dinî önderlerin teşvikiyle hayırsever zenginler ve mirasçı olmayanlar gerek hayattayken gerekse hayatlarının son anlarında mallarının bir bölümünü veya tamamını vakıf şeklinde bu hayır kurumuna intikal ettiriyorlardı. Bu gelirlerin tamamı buranın kurucusunun vasiyeti gereği hastaların tedavisinde, özellikle yoksul insanların dert ve elemelerinin teskin edilmesinde kullanılıyordu. Böylece payitahtta halkın sağlığını teminde son derece etkili olan donanımlı bir hastane meydana gelmişti. Bu hastaneyi kurucusunun adına nisbetle hem Emîr Şifâhânesi, hem de Me’mûn şifâhânesi şeklinde adlandırıyorlardı. Şifâhâne şehrin kuzey doğusunda yer almaktaydı. Birbirinden bağımsız sekiz tane tek katlı bina ile dört yüzbin metre büyüklüğünde bir bahçeden meydana gelmişti. Bu büyük bahçe dört taraftan tuğlalarla ve korkuluklarla çevrilmişti. Bahçenin iki yanında hastaların girişi için demirden iki kapı bulunmaktaydı. Şifâhânenin asıl girişi olan büyük kapı, kuzey bölümde yer almaktaydı. Bu noktada beyaz mermerden dört metre yüksekliğinde ve alçı işlemeli iki büyük sütun yapmışlardı. Bu girişe lacivert çinilerin üzerine nesih hattıyla Me’mûn Şifâhânesi yazmışlardı. Bu ibarenin altında ise Hicrî 389 tarihi göze çarpıyordu. Şifâhâneyi meydana getiren binalar bahçenin doğu ve batı cephesinde inşâ edilmişti ve aralarında çok güzel çiçek

³⁴ Bkz. Keykâvus, *Kâbüsnâme*, (Fr. Çev. Mecimek Ahmet), İstanbul, 1974, s. 238-239.

³⁵ A. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti XI-XIV üncü Asırlar*, s. 14.

bahçeleri bulunmaktaydı. Binaların ve hasta odalarının bütün pencereleri bu bahçelere ve çimenliklere açılmaktaydı. Sık dalları ve yaprakları olan genç çınar ağaçları her iki yandaki binaları gölgelemişti. Şifâhânenin üçte birini teşkil eden bahçenin kuzey bölümünde büyüklü küçüklü nar, söğüt ve şimşir ağaçlarını ve çeşitli çiçekleri özel bir düzenle ekmişlerdi. İki Yanında yaklaşık bir buçuk metre uzunluğunda şimşir ağaçları bulunan bir cadde kuzey bahçeyi ikiye ayırıyordu. Bahçeleri birbirine bağlayan dar yollar dışında bütün bahçe kokulu ve güzel çiçeklerle, çimenlerle ve yemyeşil yoncalarla doluydu. Ağaçların altına hastaların dinlenmesi için banklar koymuşlardı. Bahçelerin kenarlarında taştan yapılmış ince arkların içinde tertemiz bir su akmaktaydı. Bu arklar baştanbaşa bütün bahçede dik açılarla birbirine bağlanıyordu. Şifâhânenin doğu bölümü ve bu bölüme bitişik olan bahçeler erkek hastalara, karşısı ise kadın hastalara tahsis edilmişti. Bu iki bölüm, iki yanında şimşir ağaçları olan caddeyle birbirinden ayrılıyordu. Kadınların ve erkeklerin kadığı odalar ve yataklar son binada, yani Şifâhânenin kuzey bahçesine yakın bir yerde yer almaktaydı. Şifâhânedeki çalışanların tamamı uzun ve beyaz peçeler takmışlardı ve gidiş gelişlerinde mutlak bir sessizlik içindeydiler.”³⁶.

Harzemşahlar döneminde tıp alanında şöhret kazanan diğer bir önemli hekîm de Emîr Seyyid İmâm Zeynüddin Ebu İbrahim İsmail b. Hasan b. Ahmed b. Muhammed el-Hüseynî Cürcânî (öl. 531/1137)'dir. Bu hekîm Cürcân'da doğdu ve tıp öğrenimini burada yaptı, daha sonra da Orta İnan'a, Huzistan ve Fars eyaletlerini ziyaret etti. Sonra Nişapur'a giderek orada *İkinci Hipokrat* olarak tanınan ve Galen'in anatomisini yorumlayan İbn Sînâ'nın öğrencisi Abdurrahman b. Ali b. Ebî Sâdık'tan (995-1077) tıpla ilgili birçok şeyler öğrendi. Cürcânî burada Farsça bir ansiklopedinin sahibi olan Ahmet b. Fârûk'tan da ilim tahsil etti. Anılan Hekîm, İslam felsefesi ile de ilgilendi ve Nişapur şehrinde Ebu'l-Kâsım el-Kaşrî'den bu alanla ilgili bilgiler edindi. Cürcânî, bir süre Merv şehrinde ikamet ettikten sonra 1110 yılında Harezme'ye gitti ve burada Kutbeddin Muhammed'in hizmetinde bulundu. Aynı şehirde Bâbu'd-Devle eczanesinin ve hastanesinin başhekîmliğini üstlenen bu hekîm, burada tıpla ilgili *Zahîre-i Harezmsâhî* adlı eserini kaleme aldı³⁷. Fars diliyle yazılmış olan ve on bölümden meydana gelen bu eser, 504 (1110) yılında Kutbeddin Muhammed Harezmsâh (1096-1128)'a ithaf edilmiştir. Birçok nüshası Ayasoya ve Avrupa kütüphanelerinde bulunan *Zahîre-i Harezmsâhî* adlı eser, İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıp* adlı eserinin iki misline denk bir hacme sahiptir. Eserin onuncu bölümünü oluşturan *Akrabadin* kısmı, Ebu'l-Fazl Muhammed b. İdris ed-Deferî tarafından Türkçeye çevrilmiştir³⁸.

On kitaptan oluşan *Zahîre-i Harezmsâhî*'nin birinci kitabı; tıbbın teorik ve pratik yönlerini, yararlarını, insan vücuduna ait elementleri, mizaçların tanımını, hıltların tanımını, insan vücudunun ve organlarının anatomisini kapsamaktadır. Eserin ikinci kitabı, sağlık, hastalık, belirtiler, nabız konusu, ebelik, çocuk bakımı, hayat ve ölüm hakkında bilgi sunmaktadır. Üçüncü kitapta, sağlığın korunması, iklimin, havanın, su ve gıdanın etkileri; dördüncü kitapta, hastalıkların teşhisinin önem ve esasları; beşinci kitapta, ateşler; altıncı kitapta, vücuttaki bölümlerin hastalıkları anlatılmaktadır. Yedinci kitapta, şişler, iltihaplar, deri hastalıkları, tümörler, kanserler, yaralar ve kanamalar, koterizasyon, kırıklar ve çıkıklar; sekizinci kitapta, vücudun dış görünümünü ilgilendiren hastalıklar, kişisel temizlik, saçların ve tırnakların arınması ve boyanması; dokuzuncu kitapta, zehirlenmeler,

³⁶ Bkz. Nurullah Larudî, *Batışı Olmayan Güneş Şark'ın Dehası İbn Sînâ*, (Çev. Ali Eren), İstanbul, 2000, s. 65-66.

³⁷ Ahmet Aciduman-Şehriyar Şems, "Cürcânî'nin Ünlü Eseri Zahîre-i Harezmsâhî'de Omurga Anatomisi ve Omurga Travmaları Üzerine", Selçuklularda Bilim ve Düşünce, II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu 19-21 Ekim 2011 Konya, *Bildiriler*, (ed. Mustafa Demirci- Ali, Temizel-M. Ali Hacıgökmen-Sefer Solmaz), c. 3, Tabii blimler, Konya 2013, s. 252.

³⁸ A. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti XI-XIV üncü Asırlar*, s. 14-15.

yılan sokmaları, insan, köpek, kurt ısırıkları ve böcek sokmaları; onuncu kitapta ise akrabâdın hakkında bilgi verilmektedir³⁹.

Cürcânî uzun bir süre Harezm’de yaşadıkdan sonra Büyük Selçukluların başkenti olan Merv’e döndü ve burada eser yazmaya devam etti. Bu hekim’in 1137 yılında anılan şehirde vefat ettiği bildirilmektedir. Bu ünlü hekimin *Zahîre-i Harezmsâhi*’den başka tıp ve mantıkla ilgili şu eserleri de meşhurdur:

1. er-Risâletü’l-Münebbihe.
2. Zübdetü’t-Tıbb.
3. el-Ecvibetü’t-Tıbiyye.
4. Tezkiretü’t-Tıbb.
5. Yâdigâr.
6. Kitab der İlm-i Teşrih
7. Risâletün fi’l-Kıyâs (Mantık)
8. Risâletün fi’t-Tahlîl (Mantık)

Tarihu Taberistân adlı eserin müellifi olan İbn İsfandyâr, Cürcânî’nin, anılan eserlerinin dışında İbn Sînâ’nın *el-Kânûn fi’t-Tıbb* adlı eserini Farsçaya tercüme ettiğini bildirmektedir⁴⁰.

A. Süheyl Ünver, Amasya Dârü’ş-Şifâsı tabiplerinden Amasyalı Sabuncuoğlu Şerefeddin’in hocasının hocası olan Harezmli Lokman’ın da Farsça *Akrabâdin* adında bir eser kaleme aldığını ve bu eserin XV. yüzyılda Türkçeye tercüme edildiğini, ayrıca anılan eserin bir suretinin İstanbul’daki Kılıç Ali Paşa kütüphanesinde bulunduğunu bildirmektedir⁴¹.

III. Büyük Selçuklular Döneminde Tababet

1. Büyük Selçuklular Döneminde Sağlık Kurumları

Şifahane, bimaristan, maristan, dârü’s-sıhha, dârü’l-âfiye, me’menü’l-istirâhe, dârü’t-tıb, dârü’l-merzâ, şifâiyye, bimârthane, tımârthane gibi farklı isimler ile anılan dârü’ş-şifâlar Türk-İslâm vakıf kültürünün önemli sosyal yardım kuruluşlarından birisidir⁴². İslam toplumlarında farklı isimler ile anılan dârü’ş-şifâların ilk örneğini, Hz Peygamber döneminde Hendek Savaşı sonrasında görmekteyiz. Hendek Savaşında ok ile yaralanan Sa’d bin Mu’âz, Hz Peygamberin emri ile Medine de mescidin yanında kurulmuş olan çadıra gönderilmiş ve burada tedavisin yapılmasını istemişti⁴³. Bu çadır, Rufeide el-Ensâriyye adındaki bir kadın sahabeye ait olup, kendisini Müslüman yaralıların tedavisine vakfettiği bilinmektedir⁴⁴.

Emeviler döneminde kurumsallaşmaya başlayan dârü’ş-şifâların ilk örneği 707 yılında Emevi Halifelerinden el-Velîd b. Abdülmelik’in Şam’da kurduğu dârüşşifa olduğu kabul edilmektedir. Dârü’ş-şifâlar ve İslami tıp eğitimi Abbasiler döneminde ilk parlak dönemini yaşamıştır. Abbasî halifelerinden Ebu Ca’fer el-Mansur’un hastalanması üzerine Bağdat’a çağrılan dönemin ünlü hekimî Curcis bin Buhtîşu’ Bağdat’ta bulunan bimaristan’ı önemli bir tıp okulu haline dönüştürmüş ve İslam tababetinin gelişmesine önemli katkıları olmuştur. Abbasilerin en parlak dönemini yaşadığı Hârûnu’r-Reşîd döneminde İslam tababetine tercüme yolu ile bir çok tıp kitabının

³⁹ Ahmet Aciduman-Şehriyar Şems, s. 254.

⁴⁰ Aynı eser, s. 253.

⁴¹ A. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti XI-XIV üncü Asırlar*, Ankara, 1940, s. 15. Ayrıca bkz. Ramazan Şeşen, “Sultan Sencer’in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 9-13 Eylül 2002, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. I, Ankara, 2005, s. 447.

⁴² G. Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1992, s. 8.

⁴³ İbn Hişam, *Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi*, (Çev. Hasan Ege), Kahraman Yayınları, c. III, İstanbul, 1985, s. 314.

⁴⁴ Arslan Terzioğlu, *T.D. V. İslam Ansiklopedisi*, Bimaristan Maddesi, İstanbul, 1992, c. VI, s. 163.

girdiğini görmekteyiz. Bunlar arasında özellikle Yunan, Hint ve Nesturi tıbbına ait eserlerin tercüme edildiği ve İslam tıbbında kullanıldığı bilinmektedir⁴⁵.

X. Yüzyılda İslam dünyasında kurulan en ünlü hastane Bağdat'ta Şii Büveyhî Emîri Adududdevle'nin 981 yılında yaptırdığı Bimaristân-ı Adudî'dir. Dönemin ünlü bilim adamı Ebu Bekir er-Razî tarafından şekillendirilen hastahanenin yerinin de tespiti kendisi tarafından yapılmıştır. Bir rivayete göre er-Razî, hastanenin yerini tespit için şehrin çeşitli yerlerinde ağaç dallarına et parçaları astırılmış, bir süre bekledikten sonra en az bozulmaya uğrayan yerde hastanenin inşasını gerçekleştirmiştir. Bu hastane Selçuklular zamanına kadar hizmet vermiş ve sonrasında Selçuklu Devletinin kurucu hükümdarı Tuğrul Bey tarafından imar edilerek kullanılmaya devam edilmiştir. Bimaristânı'l-'Adudî adını taşıyan bu hastane dönemin önemli tıp okulu ve en büyük tıp merkezi durumuna getirilmiştir⁴⁶.

Türk İslam tarihinin ilk büyük devletini kuran Selçuklular, diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da kendinden bahsettirecek önemli çalışmaların içerisinde yer almıştır. Büyük Selçuklu Devletinde de tababete ayrı bir önem verilmiş olup, sosyal devlet anlayışı ile yönetiminde bulunan halkının bu alandaki ihtiyacını bir devlet organizasyonu ile çözmeye çalışmıştır. Bu döneme ait belgelerde diğer İslam ülkelerinde faaliyet gösteren dârü's-şifâlarda olduğu gibi Selçuklu dârü's-şifâlarında da hastaların zengin, fakir, din, dil ve ırk ayrımı yapılmaksızın tedavi edildiklerini ortaya koymaktadır. Bu hastanelerde ilaçlar ve yiyecekler hastalara ücretsiz verilirken, tedavileri de ücretsiz yapıldı⁴⁷. Selçuklu devrinde kurulan toplumsal yardım kuruluşları, hastaneler vb. kuruluşlar dönemin şartlarına göre ileri düzeyde ve oldukça yaygındı. Horasan Selçuklu Hükümdarlarından Alparslan'ın oğlu Melikşah (1072) babasının büyük veziri Nizamülmülk ile ilme, bilhassa tababete büyük hizmet etmişlerdir. Selçuklularda ilk bimeristan ünlü Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün Nişaburda yaptırdığı hastanedir⁴⁸. Kurulan hastanenin yanında medrese, kütüphane ve sosyal donatı diye tanımlanacak hizmet binaları ile bir külliye oluşturulmuştu. Ancak adı geçen hastane günümüze kadar ulaşmayı başaramamıştır. Ayrıca asker millet özelliğinin getirdiği hareketten kaynaklı olarak Selçuklu ordusunun seferlerde sağlık hizmetlerini devam ettirmek için ordu ile beraber hareket eden seyyar bir hastanenin de var olduğu bilinmektedir. Bu hastanenin doktorları, tıbbi araç ve gereçleri ile birlikte iki yüz deve ile taşınmakta idi⁴⁹.

Selçuklular döneminde Türk-İslam tababetinin gelişimi ihtisas hastaneleri denilebilecek kurumların teşekkülü ile örnek teşkil etmiştir. Büyük Selçuklu devletinde normal hastalıkların yanında ruh hastalıklarının da tedavisi yapılmakta idi. Bu tür hastaların tedavisi dârü's-şifâlarda ayrılan özel bölümlerde sürdürülürdü. Bu bölümlerin pencereleri parmaklıklarla kapatılmış olup tedavide müzik ve su sesinden yararlanılmakta idi. Ayrıca tabiplerin telkinleri de önemli tedavi şekillerinden biri idi⁵⁰. Bunun yanında akıl hastalarının tedavisi için ihtisas hastanesi Bağdat'ta Deyr-i Hizkıl adında bir hastane ve cüzamlıların tecrit edilerek tedavilerinin yapılması içinde miskinler tekkesi veya cüzzamhane denilen hastaneler teşekkül ettirilmiştir⁵¹. Selçuklu hastanelerinin önemli özelliklerinden biri de kurulan hastanelerin laik kuruluşlar olmasıdır. Yani bu hastanelerde dinî bir yapılanma veya telkinden öte sağlık hizmeti sunulmaya çalışılırdı. Aynı dönem içerisinde Hıristiyan dünyasında kurulan hastanelerde çalışan personel kiliseye bağlı dini

⁴⁵ Aynı eser, c. VI, s. 164.

⁴⁶ Aynı eser, c. VI, s. 163.

⁴⁷ A. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti XI-XIV üncü Asırlar*, s. 51.

⁴⁸ Osman Turan, *Selçuklular Devrinde Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997, s. 346.

⁴⁹ Aynı eser, s. 346.

⁴⁹ Arslan Terzioğlu, Ortaçağ İslâm-Türk Hastahaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri, *Bellekten*, Cilt: XXXIV, Ocak 1970, Ankara, 2003, Say: 36, s. 123.

⁵⁰ Aynı eser, s.123.

⁵¹ Arslan Terzioğlu, Bimeristan, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, c. VI, s. 167.

kuruluş mensubu idiler. Selçuklu dönemindeki İslâm hastanelerinde çalışan personelin böyle bir bağlılığı mevcut değildi⁵².

Selçuklular döneminin önemli hastanelerinden biride 1154 yılında Nureddin Mahmud Zengi'nin Şam da yaptırdığı Nureddin hastanesidir. Hastane Haçlı seferleri esnasında esir düşen Frank kralının⁵³ serbest bırakılması karşılığında alınan fidye ile yaptırılmıştır⁵⁴. Anılan hastanenin orta kısmında havuz, çevresinde dört eyvan ve hasta odaları ile diğer donatılardan oluşmaktaydı. 17. Yüzyılda bölgeye gelen Evliya Celebi hastaneyi anlatırken; Hastalara üç öğün yemek verildiğini, yatakların temiz olduğunu, günde üç defa müzik dinletildiğini ve hastanenin yetmiş çalışanın olduğunu anlatmaktadır⁵⁵.

Selçuklular döneminde tıp tarihine damgasını vuran önemli tıp âlimleri yetişmiş olup, eserleri yüzyıllarca Avrupa'da temel eser olarak okutulmuştur. Bunların en önemlileri daha önce de hakkında geniş bilgi verilen İbn Sînâ ve Birunî'dir. 980 yılında Buhara yakınlarındaki Efşene köyünde doğan İbn Sînâ büyük bir filozof olmanın yanında ünlü bir hekîm olarak Yunan tıp otoriteleri kabul edilen Hipokrat ve Galen'in şöhretini gölgeleyecek kadar önemli eserler vermiştir. Bunlardan *el-Kanun fi't-Tıb* adlı eseri, XIII. Yüzyıldan itibaren Avrupa üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur⁵⁶.

Selçuklular döneminde İbn-i Sina ve Birunî'nin dışında, Sultan Sancar döneminde İbn Tilmîz, Sultan Mes'ûd'un hekîmi Bağdat'lı Ebû'l-Berekât, *Kitâbu'l-Mugni fi't-Tıb* adlı eseriyle tanınan Sa'îd bin Hibetillah ve *Kitâbu Takvîmi'l-Ebdân* ile *Minhâcü'l-Beyân fi mâ Yeşta 'milühu'l-İnsân'*ın yazarı İbn Cezele hekimlik yapmışlardır. Ayrıca Sultan Melikşah döneminde Abdullah İbn el-Muzaffer el-Bâhilî, Melikşah'ın oğlu Mahmûd'un hekîmliğini yapmıştır⁵⁷.

Büyük Selçuklu devleti döneminde tababetin geliştirilmesi adına önemli hizmetler yapılmış olmasına rağmen, bu hizmetleri gösterir çalışmalar ve mimari eserler günümüze pek fazla ulaşmadığından çok fazla ayrıntılı bilgiye ulaşamamaktayız. Ançak bilinen bir gerçek var ki; o da dönemin yazı dilinin Arapça oluşudur. Bundan dolayı bu dönemde yazılan eserler Arapça kaleme alınmış ve Türk hekimlerinin yazmış olduğu eserler Türk tababetinin gelişimden değil de Arap-İslam medeniyetinin gelişimine katkı sağlandığı gibi bir görüntü oluşturmaktadır.

Yukarıdaki bilgiler, Büyük Selçuklu Sultanlarının, devletin kuruluşunu müteakip sağlık kurumlarına karşı alaka duyduklarını ve bu kurumları himaye ettiklerini ortaya koymaktadır. Bağdat'ın batı kısmında Buveyhî hükümdarı Adududdevle tarafından bir hastanenin onarılıp faaliyete geçirildiğini daha önce belirtmiştik. Halife el-Kâim Biemrillâh zamanında Irak Selçuklularından II. Tuğrul 494 (1100) iş başına gelince, Amidülmülk tarafından bu sağlık kurumu incelenmiş ve çok bakımsız olduğu tespit edilmiştir. Anılan hükümdar burayı istismar edenlerden kurtararak vakıflarını ve hastaneyi yeniden imar etmiş, düzene koymuş ve halkın hizmetine sunmuştur.

2. Büyük Selçuklular Döneminde Meşhur Tabipler ve Eserleri

Yukarıda hakkında bilgi verilen II. Tuğrul zamanındaki hastanede çalışan tabiplerin sayısı da 28'e çıkarılmıştır. Anlatılanlara göre, Gıyaseddin Ebulfeth Mesud b. Mehmet b. Malikşah, şiddetli bir hastalığa yakalanınca, bu hastanede çalışan Ebu'l-Berekât olarak tanınan tabip çağırılmış ve diğer tabiplerle birlikte tedavi işlerine koyulmuştur. Ancak onların bu girişimi olumlu bir sonuçla

⁵² Arslan Terzioğlu, Ortaçağ İslâm-Türk Hastahaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri, s. 121.

⁵³ Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Çev. Fikret İşıltan), TTK., Ankara, 1987, s. 107.

⁵⁴ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 210.

⁵⁵ Aynı eser, s. 211.

⁵⁶ Arslan Terzioğlu, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, İbn Sînâ Maddesi, İstanbul, 1999, c. XX, s. 331.

⁵⁷ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 264.

tamamlanmamış ve hasta 546 (1151) yılında vefat etmiş ve Hemedan'da yaptırdığı medresede defnedilmiştir⁵⁸.

el-Kıfî adı geçen meşhur hekîm Ebu'l-Berekât hakkında değerli bilgiler vermektedir. Selçuklu dönemi tababeti açısından önemli olan bu bilgileri olduğu gibi sunuyoruz:

“Tam adı, Hibetüllâh b. Melkâ Ebu'l-Berekât el-Yahudi'dir. Ömrünün büyük bir kısmında ihtida eden, ömrünün sonlarında ise zamanın tek adamıdır. Seçkin bir tabip, ilklerin ilimlerinde bilgili olup Bağdat Yahudilerindedir ve zamanımıza yakın bir dönemde yaşamıştır. Onun hayatı, altıncı yüzyılın ortasında idi. Bu tabip, tedavide başarılı, mesleğini icra da yumuşak yapılı, ilklerin ilimlerinde uzman ve bu alanda bilgili bir insandı. İbaresini güzel, işareti hoş biriydi. Bu alanda eskilerin ve muahherlerin kitaplarına vâkıfı ve onlara değer verdi ve denedi. Her şey onun için saf hale gelince, bu da kendisine intikal edince, o alanda bir kitap yazarak el-Mu'teber olarak adlandırdı. Bu eseri çeşit ve matematikten uzak durup burada mantık, tabi'î ve ilâhî ilimlere ağırlık verdi. Böylece ibareleri fasîh, o yoldaki maksatları doğru çıktı. Bu eser, bu alanda ve bu zamanda en iyi kitaptır. Selçuklu sultanlarından biri hastalanınca, Medinetü's-Selâm'dan (Bağdat'tan) onu çağırttı. O da ona doğru gitti ve iyileşene kadar da ona ilgi gösterdi. Ayrıca bu hükümdar, ona (Hibetüllâh'a) mallar, binekler, giysiler ve tuhafiyeler olarak büyük atıyyeler verdi. Böylece bu tabip, güzellik ve zenginlik bakımından gayet iyi bir durumda Irak'a döndü. Sonra İbn Eflah'ın kendisini şu sözle hicvettiğini duydu: 'Bizim Yahudi bir tabibimiz var, onun ahmaklığı, konuştuğu zaman ağzından görülür. Kibirlerir, oysa köpek konum olarak ondan daha yüksektir. Sanki o, daha sapkınlıktan çıkmamıştır.' Bunu duyunca, İslam dışında kendisine bahşedilen nimetlerle değerli olamayacağını öğrendi. Böylece azmi o yönde kuvvetlendi, ancak büyük yaşta kızlarının bulunduğunu ve onların kendisiyle beraber İslam'a giremeyeceklerini ve öldüğü zaman mirasçısı olamayacaklarını tespit etti. Zamanının halifesine, dinlerinde kaldıkları takdirde, onları halef olarak bırakamayacağı nedeniyle onlara inamda bulunması için yalvardı. O da onun için bir belge imzaladı; onu inceledikten sonra Müslümanlığını gösterdi ve eğitim ve tedavi için oturdu; insanlar da muayene olmak için ona gelmeye başladılar. Böylece o, güzel bir hayat yaşadı ve insanlar ondan öğrettiği şeyler konusunda bolca bilgi aldılar. Seçkinlerden biri bana şunu söyledi: 'Zamanın tek âlimi bu Ebu'l-Berekât meclisinde okunmak için oturuyordu; üzerinde de Selçuklu sultanının hal'lerinden kırmızı renkli çok pahalı atlastan bir giysi vardı. Bağdat halkının orta hallilerinden bir adam yanına girdi ve ona, uzun süreden beri hastalandığı ve hiçbir ilacın fayda sağlamadığı bir öksürükten şikâyet etti. O da ona oturmasını emir verdi ve kendisine şöyle dedi: 'Eğer öksürürsen ve oradan bir şeyler çıkarırsan, sana ne yapacağını söyleyeceğim ana kadar onu tükürme!' O da bir saat oturduktan sonra bir şeyler çıkardı. Bu esnada onu yanına çağırdı ve elini o atlas giysisinin yeline soktu ve ona, buraya tükür dedi. Ancak hasta adam, onun giysisi içindeki elinden çekinerek durakladı, fırsat tanıyınca da tükürdü. Zamanın tek adamı (Hibetüllâh) elini, giysi ve tükürük olarak içindekilerle birlikte topladı ve esnada olayla ilgili olarak bir saat boyunca cemaati merak sardı. Sonra elini açtı ve bir süre giysiye ve tükürük yerine bakmaya başladı; bu esnada döndürerek ona bakıyordu. Sonra hazır bulunanlardan birine, 'bu ağaçtan bir turunç kopar ve onu bana geti' dedi; evinde turunçlar taşıyan bir ağaç vardı. Bu işi üstlenen adam dediğini yaptı; turunu getirince

⁵⁸ A. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti XI-XIV üncü Asırlar*, s. 12. Oysa Erdoğan Merçil, daha farklı bir bilgi sunarak Sultan Mesud'un Hemedan'da akut humma hastalığına yakalandığını, bu nedenle de Bağdatlı Ebu'l-Berekât ve Hemedan doktorlarının başarılı çabaları sonucunda tedavi edilerek eski sağlığına kavuştuğunu bildirmektedir. Bkz. Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Saray ve Saray Teşkilatı*, İstanbul, 2001, s. 282.

şikâyet eden adama 'bunu ye' dedi. O da 'ey hekîm! Onu yersem ölürüm' dedi. Ona 'eğer iyileşmek istiyorsan, sana ilacını söyledim' dedi. O da, yavaş yavaş yemeye başladı ve onu bitirdi. Hibetüllâh, ona 'şimdi git ve bu gece ne olacağını gör' dedi. Adam gitti; ikinci gün olunca, acı içinde geldi. Ona 'sana ne oldu' dedi. O da 'aşırı öksürükten dolayı uyuyamadım' dedi. Hibetüllâh, cemaatten bir kişiye 'bana o ağaçtan bir turunç getir' dedi. Adam hemen onu getirdi; aldı ve hastaya 'bunu da ye' dedi. O da 'bunu yersem ölmem için bir şüphe kalmaz' dedi. Hibetüllâh da ona 'ye onu, ilaç budur' dedi. Adam turuncu yedi ve gitti. Üçüncü gün olunca tekrar geldi. Hibetüllâh, onun durumunu sordu. O da şöyle dedi: 'Bu gece iyi uyudum ve hiç öksürmedim'. Hibetüllâh, ona 'Allah'a hamd olsun iyileştin, sakın bundan sonra turunç yeme, eğer bir turunç daha yersen, iyileşmesi beklenmeyen bir durumla karşılaşırın' dedi. Ayrıca ona gelecekte kullanacağı şeyleri tavsiye etti. Hasta, yanından kalkınca da cemaat, ona sebebini sordu. O da 'onun kırmızı atlas giysideki tükürüğünü aldım ve elimde bir müddet ısıttım ve giysinini onu emdikten sonra tükürüklerinde kabuk ve tortu gibi şeylerin kalıp kalmadığına baktım, onları bulamadım, eğer bulsaydım, o zaman öksürüğün ya ciğerde ya da göğüste bir yaradan kaynaklandığını ortaya çıkaracaktı. Bu iki durumda zor bir hastalık demektir. Onlardan bir şey görmeyince de, anladım ki, o, camısı yapışkan bir bağlamdı; ciğerin bronşuna ve teneffüs âletlerine takılmıştı; onu oradan uzaklaştırmak istedim ve ona turunç yemesini emir verdim. Bana gelip ve şiddetli olduğunu hissedince, oradakilerin kopup uzaklaştığını öğrenmiş oldum; böylece ona diğerini yemesini emir verdim. Sonuçta kalan şeyleri de uzaklaştırdı ve aşırı öksürükten dolayı o yerde yara oluşmasını çekindiğimiz şey meydana gelmesin diye başka bir turunç yemesini menettim.'. Yanında hazır bulunanlar, güzel sanatının bu yönünü çok beğendiler. Onun zamanında tabipler, hastalıklar konusunda ona soru sorarlardı; o da el yazısıyla onlara cevap verirdi. Böylece onun bu bilgilerini yazarlardı. Daha sonra bunlar aralarında dolaştırdıkları bir eser haline geldi. Bu tabip, mutlu bir şekilde yaşadı, ancak daha sonra dünya onun aleyhine döndü, böylece mihnetler ortaya çıktı ve yaşlanınca eski durumunu kaybetti. Bu esnada ona, tıbbının aciz kaldığı hastalıklar musallat oldu ve vücudunun ve kalbinin taşımaya dayanamayacağı ağrılar üzerine hakîm oldu. Bu esnada gözlerini kaybetti, kulakları duymamaya başladı ve baras ve cüzâm hastalıklarına yakalandı. Durumların değişmesinden, mecalin darlığından ve parasızlıktan Allah'a sığınırız. Öleceğini hissedince, onunla ilgilenecek kişiye, mezarına şu ibareyi yazmasını vasiyet etti: Bu ibretler ve itibar sahibi zamanın tek adamı Ebu'l-Berekât'ın mezarıdır. Onun mezarını görenlerden biri şunu anlattı: O bu sıfatıyla, bir yenenin, yenemediği ve hilecinin hükmünden kurtulamadığı Allah'ı tenzih ederim. Ayrıca Allah'tan hayatımıza afiyet akibette de mutlu son dileriz. Rabbim! Geçmişte olanları güzel yaptın; kalanlar konusunda bize iyilik yapmanı diliyoruz. Ey Allahım! Zorda olan zayıf kulunun duasına isticabet et ve onu yoksun olarak kapından geri çevirme. Zamanın tek adamı Ebu'l-Berekât'ın kibri ve Emînuddevle Ebu'l-Hasan b. et-Tilmîz'in tevâzu'u konusunda el-Bedî' Hibetüllâh el-Usturlâbî şöyle diyor: 'Ebu'l-Hasan et-Tabib Ebu'l-Berekât ve Muktafi'si zıtlığın iki tarafındadırlar. O tevâzu'dan ötürü Süreyyâ yıldızındadır, bu ise kibirlik nedeniyle derinliktedir.'. İbnu'z-Zağvânî, Ebu'l-Berekât'ın Müslüman olmasının sebebi olarak şu hikâyeyi anlattı: el-Cebel bölgesinde Sultan Mahmud'un sohbetindeyken Mahmud, Irak'ın idaresini üstlendi. Onun hanımı olan amcası Sencer'in kızı Hâtûn idi. Bu sultan anılan eşine iyilik yapan, onu seven ve değer veren bir insandı. İttifakla anlatıldığına göre, o (Hatun) hastalandı ve öldü. Sultan Mahmud, onun bu olayına çok üzüldü. Ebu'l-Berekât Mahmud'un bu üzüntüsünü görünce, kendinin öldürülmesinden korktu; zira tabip oydu, böylece selameti için Müslüman oldu."⁵⁹.

⁵⁹ Bkz. el-Kıfî, s. 343-346. Ayrıca bkz. Çağrı Bakır, *Selçuklular Döneminde Sağlık Kurumları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2014, s. 78-80.

Büyük Selçuklular zamanında çok mahir tabipler bulunduğunu, Sultanların ve yakın akrabalarının hastalanıp bu tabipler tarafından başarılı bir şekilde tedavi edildiklerinden anlamamız mümkündür. Örneğin, Ömer Hayâm, Çiçek hastalığına yakalanan Sultan Melikşah'ın oğlu Sencer'i tedavi etmiştir. Irak Selçuklularından Sultan Mahmud, Bağdat'ta hastalanınca, dönemin tabipleri, Bağdat'tan ayrılmasını salık vermişler, o da Hemedan'a gitmiş ve orada iyileşmiştir. Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu Sultan II. Tuğrul şiddetli hastalığından tabib Muhammed b. Ali el-İbrisimî ve tabip Şafî el-Cürcanî tarafından tedavi edilmiştir. Suriye Selçukluları hükümdarlarından Tutuş'un, Sur hâkimi tarafından zehirlenmesi sonucunda, hizmetinde bulunan bir tabibin ilginç bir tedavi yöntemiyle ölümden dönmüştür. Erdoğan Merçil'in anlattığına göre, bu tabip, bir eşeğin veya bir öküzün karnını yararak, iç organlarını dışarı çıkarmış, sonra da zehirlenmiş olan Tutuş'u o hayvanın karnına yerleştirerek tedavi etmiştir. Ancak bu tabibin anılan hükümdarı iyileştirmek için herhangi bir ilaç kullanıp kullanmadığına dair bilgi bulunmamaktadır⁶⁰.

İslam tababetinde hastalıkların önlenmesinde ve tedavisinde hacemat (kan aldırma) önemli bir yer tutmaktadır. Bu yöntem, Hz. Peygamber dönemi de dahil bütün devirlerde fassâd veya haccâm denilen kan alıcılar tarafından uygulanıyordu. Bu tedavi yönteminin Büyük Selçuklu devletinde de yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu tedavi yöntemi hastaya yarar sağlaması yanında özellikle devlet adamlarına karşı haccâmlar tarafından zararlı bir silah olarak da kullanılmaktaydı. Erdoğan Merçil'in belirttiklerine göre, Batınîlerle iş birliği içinde olan Selçuklu veziri Sa'd el-Mülk, bin dinar karşılığında bir haccama teslim ettiği zehirli bir neşter vasıtasıyla Irak Selçukluları Sultanı Muhammed Tapar'ı, öldürme teşebbüsünde bulunmuştur. Ancak anılan vezirin ve haccâmın bu haince davranışını daha önceden öğrenen Sultan, aynı neşterle haccâmın öldürülmesini emretmiştir⁶¹.

Kaynaklarda hacemat yaptırdıktan sonra ölen Selçuklu devlet adamları hakkında da bilgilere rastlanır. Sultan Melikşah ve Irak Selçukluları emirlerinden Çavlı Candâr bunlar arasında bulunmaktadır. Yine bu bilgilerden, haccâmların neşterlerini, kan alma dışında insanları hadım etme operasyonlarında da kullandıkları anlaşılmaktadır. Böyle bir operasyona maruz kalanlardan biri de Vezir Amidü'l-Mülk olmuştur⁶².

Büyük Selçuklu Devleti'nde şehirlerde kurulmuş olan normal hastanelerin yanında, askeri amaçlı seyyar hastanelerin de varlığından söz edilmektedir. Erdoğan Merçil'in kaydettiği bilgilerden, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud b. Muhammed Tapar'ın (1118-1131) ordugâhı için Azizüddin Ebu Nasr Ahmed b. Hâmid tarafından bir hastane kurulduğu anlaşılmaktadır. Anlatılanlara göre, bu seyyar hastanede fiziki anlamda âletler, çadırlar ve diğer eşyaların yanında hastalanan veya yaralanan askerlerin tedavisi için doktorlar, hizmetçiler (köleler) ve hastaları bir yerden diğerine taşıtmak maksadıyla iki yüz deve (diğer bir rivayete göre ise kırk deve) bulunmaktaydı. Burada Azizüddin Ebu Nasr'ın yakınlarından olan Ebu'l-Hakem Abdullah el-Endelüsî ve Sedîd Ebu'l-Vefâ Yahya b. Sa'id adındaki kişilerin de anılan seyyar hastanede doktor olarak görev yaptıklarını da belirtmek gerekir⁶³.

el-Kıfî, yukarıda adı geçen Ebu'l-Hakem Abdullah el-Endelüsî hakkında şu değerli bilgileri sunmaktadır:

“Kendisi, Hekîm edîp Tâcü'l-Hukemâ' Ebu'l-Hakem Abdullah b. el-Muzaffer b. Abdullah el-Mürsî'dir. İlklerin ilimlerini okudu ve bunda başarılı oldu; edebiyatlar alanında derinleşti, bunu da iyi yaptı ve arttırdı. Batı, doğu ve Irak olarak ülkeleri gezdi, edebiyatla

⁶⁰ Bkz. Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Saray ve Saray Teşkilatı*, s. 282.

⁶¹ Aynı eser, s. 282.

⁶² Aynı eser, s. 282.

⁶³ Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Saray ve Saray Teşkilatı*, s. 287.

yöreleri onardı ve çarşılar açtı. Adı sanı belli olmadan ve tanınmadan Irak'a girdi; Bağdat'ın sokaklarını dolaşırken, bir evin kapısında oturan ve sakinlerine liderliği hissettiren bir adamı gördü; yanında da Aklides'in kitabını okuyan bir genç adam vardı. Ebu'l-Hakem, onların yanına geldi ve duymak için durdu. Muallimin bilmediği ile yol gösterdiğini gördü; yanlışlığını ona söyledi ve hatasını gösterdi. Bu esnada genç adam ret konusunda gerçeği öğrendi, dönene kadar Ebu'l-Hakem'i durdurdu ve eve girdi. Sonra dışarı çıkarak muallimi değil de Ebu'l-Hakem'i çağırdı. Böylece o, bir süvari evine girdi ve orada gencin babasıyla karşılaştı; bu adam, devletin emîrlerinden biriydi. Onu güzel karşıladı ve oğlu ile ilgilenmesini istedi. O da bunu kabul etti ve hitap yoluyla ona bilgisini gösterdi. Abu'l-Hakem'in namı meşhur oldu; öğrenciler yanına gelmeye başladılar, böylece değeri yükseldi. O çağda onun yanında okuyanlardan biri de, namı söylenen meşhur en-Necm b. es-Serî b. es-Salâh idi. Sonra o, el-Aziz Ebâ Nasr Ahmed b. Hâmid b. Muhammed Âletü'l-İsfahanî ile arkadaşlık yaptı. Bu şahıs, onu (Ebu'l-Hakem el-Mağribî'yi) Sultanlık ordusunda kırk deve üzerinde taşınan maristan'ın tabibi yaptı. Bağdat'ta el-Muktefi (530-555/1136-1160) zamanında kadılar kadısı olan kadı İbnu'l-Mürahham Yahyâ b. Sa'îd, bu zikredilen taşınır maristan'da tabib ve hacematçı idi. Ebu'l-Hakem ise onunla çalışıyor ve terki ve ihtiyar konusunda müfredâtını düzeltmeyle uğraşıyordu. O şakası ve mizahi bol, alayı ve neşesi aşırı biriydi. el-Aziz'in başına gelenler gelince, Irak'tan nefret etti ve Mağrib'e gitmek niyetiyle oradan ayrıldı. Dimaşk'ın dış bölgesine ulaşınca, bir kölesini, oradan günleri içinde yiyeceklerini satın alması için gönderdi. Onunla da iki kişiye yetecek az miktarda para gönderdi. Köle yanında kavurma, meyve, tatlı, şerbet ve buzla döndü. Ebu'l-Hakem, getirdiğine baktı ve ona, paranın bir kısmını geri verince, 'tanıdıklarımızdan birini mi buldun' dedi. O da 'hayır, aksine ben bunları yanımdakilerle satın aldım ve bu bakkiye kaldı' dedi. Ebu'l-Hakem, ona, 'burası akıl sahibi birisi için aşılması uygun bir şehir değildir' dedi. Sonrada şehre girdi, burada bir ev alıp yerleşti, koku satmak ve tabiplik yapmak için de bir attar dükkânı açtı. Aceli gelene kadar da o şekilde burada ikamet etti. Muhammed b. Muhammed b. Hâmid, onu anlatarak şunu söyledi: Ebu'l-Hakem için doğru hikmet sahibi oluşuna hüküm verildi; bu onun şaka meydanında koşmasına ve değersiz şiir yazmasında ibrişimle dokumayı bir araya getirmesindeki hikmetine hüküm vermeyi engellemedi. Aksine o saçmalığı, mizahla karıştırdı ve eleştiri ile sarfı oyuna getirmeyi üstlenmedi. Böylece övgüyü hicve karıştırdı bulanıklığı saflıkla tazeledi. Şiir nazmı, kendi sanatında akıcıdır, kalpler açısından ise aşırıdır (çalıcıdır). Onun şakaları bolcadır; divanı ise meşhurdur."⁶⁴

Selçuklu döneminde mesleğini icra eden bir tabipte Abdulvedûd et-Tabibu'l-Endelüsî'dir. Belensiyeli olan bu zat Irak ve Horasan'a göç ederek Sultan Muhammed b. Melikşah dönemindeki emîrlerin hizmetinde bulundu. Çağ halkından birinin şu mısralarda -şiirine el-Mütenebbî'nin şiirinden azıcık kattığı- onun hakkında şunları dile getirmiştir:

“Abdulvedûd tabiptir, tababeti güzeldir. O yaşattı, en kolay çektiğim şey, öldürmedi. Bize yaptığı tedavi olmasaydı, ölümler ruhlarımıza yol bulamazdı.”⁶⁵

IV. Türk-İslam Dünyasında Sağlık Kurumları ve Sektörünün Denetimi

Ortaçağ İslam dünyasında hastaneleri ve burada çalışan doktorları ve diğer çalışanları sıkıca denetleyen ve İslam müesseseleri arasında önemli bir yere sahip olan hisbe teşkilatı üstlenmişti. Dolayısıyla özellikle de doktorlar muhtesiplerce sıkı bir denetime tâbi tutuluyorlardı. Her şeyden önce bir doktor, hastasının yanına girdiği zaman hastaya hastalığının sebebini, neresinin hasta

⁶⁴ el-Kıfî, s. 404-406.

⁶⁵ el-Kıfî, s. 228.

olduğunu ve hastalığa sebep olarak neleri yaptığını sormakla yükümlüydü. Bu işlemden sonra hastalığın özelliğine göre ilaçları reçeteye yazar ve çok vakit geçirmeden onları hazırlamaya koyulurdu. Yaptığı ilaçların nüshalarından birini hastanın velisine hastanın yanında bulunan şahitlerin huzurunda verirdi. İkinci gün hastanın yanına vardığında ilaçların kullanılıp kullanılmadığını sorar, gerek görürse yeniden ilaç hazırlardı. Üçüncü gün de yine hastayı ziyaret eder ve kontrolden geçirirdi. Bu işlemden sonra hasta iyileşmişse doktor ücretini ve yaptığı ilaçların parasını alırdı. Bakmakta olduğu hasta iyileşemez de ölürse, hastanın velisi şehirdeki en meşhur doktorun yanına gelerek, hastayı muayene eden ve ilaçları hazırlayan doktorun verdiği reçeteyi gösterirdi. Baş hekim doktorun hastayı tedavisini doğru bir şekilde yaptığını tespit ederse, bu davranışından dolayı ona teşekkür eder; yok eğer bu işte bir kusur veya ihmâl görürse, ondan hastanın kan parasını talep ederdi. İhtisap yasalarına göre -ki burada uygulanan kurallar Hipokrates'in tespit ettiği kuralların aynısıydı- doktorların hastalara zararlı ilaç ve zehir vermeleri, zehirlerin hazırlanmasını sıradan insanların birinin yanında yapmaları yasaktı. Ayrıca erkeklere zürriyetlerini kesen ilaçları anlatmaları ve hastaların yanlarına vardıkları zaman, onların mahrem yerlerine gözlerini dikmeleri, gizli sırları açığa vurmaları ve gizli kalması gereken hususları orada burada hikâye etmeleri de yasaklanmıştı. Üstelik tabiplerin anılan kurallara uymaları için yemin etmeleri de zorunluydu⁶⁶.

Değerlendirme ve Sonuç

Türklerin, Büyük Hun imparatorluğu döneminden beri Çinliler ve Hintliler gibi köklü bir tıp kültürü bulunmaktaydı. Ancak bu kültür, diğer milletlerde olduğu gibi inançlarının öğretileriyle kaynaşık durumdaydı. Genel sağlık durumu ve hastalıkların sebepleri daha çok o günkü inanç sistemleri olan şamanizmin öğretileriyle yorumlanırken, hastalıklarla mücadele geleneksel metotlarla gerçekleştiriliyordu. Bu durum, İskitler, Kuşanlar, Sakalar, Uygurlar ve Kök Türkler gibi diğer Türk kavim ve devletlerinde de farklı değildi. Ancak Uygurlardaki tıp kültürünü daha farklı yorumlamak gerekir. Zira Uygurlar, Orta Asya'nın en bilgili ve eğitilmiş Türk kavmi olarak karşımıza çıkmaktadır. Mistizm kaynaklı bilgeliliğin temelini teşkil eden Uygurlar, farklı zaman dilimlerinde Çinlileri, Hintlileri, Türkleri (Oğuzları), Farsları ve hatta Arapları ve Moğolları eğitmişlerdir. Kağıtın, matbaanın ve kâğıt paranın icadı onlara aittir. Dolayısıyla da onlar tıp başta olmak üzere birçok bilim dalında çok üstün ve medeni bir seviyede bulunuyorlardı. Netekim, Türklerin tarihinde buldukları coğrafyalarda ilk hastaneleri de onlar kurmuşlar ve onlar idare etmişler, zamanla da çevrelerine yaymışlardır. Sağlık ve tıpla ilgili bu önemli birikim, Abbasiler döneminde Bağdat ve Samarra şehirlerine yine Uygurlar vastasıyla intikal etmiştir. Ebette ki bu bilimsel transfer olayında Buhara ve Semerkant şehirlerinden gelen Uygur Türklerinin de payı da büyüktür. Dolayısıyla da İslam dünyasının yükselme dönemi olarak adlandırdığımız Abbasilerin ilk dönemindeki tıp bilimi ve çalışmalarının gelişmesini, sadece İran kanaklı Cündişapur Tıp Okulu'ndan intikal eden bir birikim olarak değerlendirmemek gerekir. Aslında Abbasî devletinin gerçek kurucusu olarak kabul edilen ve anılan devletin ikinci halifesi olan Ebu Ca'fer el-Mansur döneminde başlatılan ve Hârûnu'r-Reşîd ve oğulları el-Me'mun ve el-Mu'tasım dönemlerinde zirveye ulaşan İslam rönesansının gerçekleşmesinde Türklerin, Farslar kadar rolü büyük olmuştur.

H. III/M. IX. Ve H. IV./M. X. yüzyıllarda Abbasî devletinin merkeziyetçi yapısı zayıflamaya yüz tutunca, İslam dünyasının batısında ve doğusunda yarı bağımsız devletler ortaya çıkmaya başladı. Batıda Tolun Oğulları, İhşidiler, doğuda ise Sâmâniler, Karahanlılar, Gazneliler ve Harezmsahlar güçlü devletler olarak siyaset sahnesine çıkmış oldular. Mısır, Bilâdü's-Şâm, Irak, Türkistan, İran, Hindistan ve Anadolu coğrafyalarında kurulan ve egemen olan bu devletler, Türk (Uygur), Fars, Hint ve Soğd kültürlerinin bütün birikim ve öğelerine sahip bulunuyorlardı. Bu birikim ve öğelerin başında da sağlık ve tıp kültürü yer almaktaydı. Böylece Bağdat kaynaklı

⁶⁶ eş-Şeyzeri, s. 147-149.

gelişmiş tıp kültürü ile anılan coğrafyalardaki tıp kültürlerinin kaynaşması sonucunda tıp bilimi ve çalışmalarında o döneme kadar İslam dünyasında eşine rastlanmayan bir sıçrama meydana geldi. Kısacası X., XI., XII. Ve XIII. yüzyılın ilk yarısında diğer bilim dallarında olduğu gibi, Tıp bilimi ve çalışmalarında bir nevi Türk-İslam rönesansı gerçekleşti. Şüphesiz ki, bu blimsel olgunluğun gerçekleşmesinde Müslüman Türklerin rolü ve katkısı daha önce de belirttiğimiz diğer Müslüman kavimlerin katkısından kat kat fazladır. Bunu anlamak için çalışmamızın başından beri anlatmaya çalıştığımız Türk-İslam dünyasındaki tıp, kültürü, bilimi ve çalışmaları ile ilgili bilgilere bakmak yeterlidir.

Osmanlı öncesi dönemlerde Türkler tarafından Orta Doğu'da kurulan bütün devletlerdeki gelişkin tıp bilimi ve çalışmalarının gerçekleşmesinde elbette ki birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörlerden bazılarını şöyle sıralamak mümkündür.

1. Türk-İslam devletlerinin kurulduğu, yayıldığı ve siyasî yaşamını sürdürdüğü coğrafyaların tarihsel birikimleri: Daha önce de adları geçen Tolunî, İhşîdî, Sâmânî, Karahanlı, Gazneli, tarihsel geçmiş yönünden dünyanın en eski medeniyetlerini barındıran coğrafyalarda kurulmuşlardır. Bu devletler, Eski Çin'in, Eski Hindistan'ın, Eski İran'ın, Eski Mısır ve Suriye'nin bütün birikimlerini devralmışlar ve bunları, kendi milli birikimleri ile sistematize ederek yeni bir sentez meydana getirmişlerdir. Dolayısıyla da bütün bilim dallarında meydana gelen gelişmeler, tıp bilimi ve çalışmalarında da kendini belirgin bir şekilde göstermiştir.

2. Bu çağda tıp alanında yazılan eser sayısında büyük bir artış meydana gelmiştir. Her şeyden önce bu altın çağ, Türk-İslam dünyasının filozoflar çağı olarak bilinir. İbn Sînâlar, el-Beyrunîler ve çağına damgasını vuran diğer Türk kökenli filozof ve âlimler her alanda eser yazdıkları gibi, tıp alanında da büyük şaheserler kaleme almışlardır. Yüzyıllarca Avrupa üniversitelerinde okutulan İbn Sînâ'nın tıp şaheseri *el-Kânûn fi't-Tıb* ve tıp ve eczacılık alanında daha bir eşine rastlanmayan el-Beyrunî'nin *es-Saydene (es-Saydele) fi't-Tıb* adlı eseri bu çağda kaleme alınmıştır. Bu eserleri yüzlerce değerli eser takip etmiş ve zamanla binlerce eserden oluşan ve şöhretleri günümüze kadar ulaşan tıp koleksiyonları ve tıp kütüphaneleri meydana getirilmiştir. Türk-İslam dünyasının olgunluk çağında Türk filozof ve âlimleri tarafından yazılan eserlerin, çağımızdaki tıbbın gelişiminde birinci derecede etkin bir rol onadıkları da unutulmamalıdır.

3. Türk-İslam dünyasının erken dönemlerinde kurulan Türk devletlerinde, tıbbı ve tabiplere büyük maddî ve manevî destek sağlanmaktaydı. Bu dönemde hükümdarlar, vakıf, medrese, bimaristân, tıp kütüphaneleri gibi müesseseleri kurma ve yaşatma konusunda birbirleri ile yarışıyorlardı. Büyük şehirlerde birden fazla medrese ve bimaristân bulunuyordu. Seyyahların anlattıklarına bakılırsa, kütüphane ve hamamların sayısında alışıla gelmişin dışında artış meydana geldiği görülür. Ayrıca bu çağda tedavi amaçlı kullanılan kaplıcaların kapasite ve işlerliklerinde büyük ilerlemeler kaydedilmiştir.

4. Türk-İslam dünyasının olgunluk çağında kimya ve eczacılık alanında meydana gelen olumlu gelişmeler, tıp bilimi ve çalışmalarını da olumlu yönde etkiliyordu. Bu durum, hem sağlık sektöründe çalışanların performansını etkiliyordu hemde hastaların daha çabuk şifaya kavuşmasına sebep oluyordu. Bu dönemlerde gerçekleştirilen elkolün keşfi ve tıp alanında kullanılması, kimyasal maddelerin ayrıştırılmasında imbikin devreye girmesi, kimya ve eczacılık alanında önemli gelişmelerdir. Bu ve benzeri buluşlar tababet alanında çalışanların işini kolaylaştırmıştır.

5. Bu dönemde her alanda olduğu gibi, mekanik, teknolojik ve sibernetik alanında da büyük gelişmeler meydana gelmiştir. Dönemin etkisiyle ameliyatlarda kullanılan aletlerin üretimi gelişmiş ve yaygınlaşmıştır. Bu da ister istemez tabiplerin hastalara uyguladıkları ameliyatlarda daha hızlı

ve etkin sonuçlar elde etmelerini kolaylaştırmıştır. Bu dönemde Cerrahlık biraşının, tababetin en önemli biraşısı haline geldiğini, İbn Sîna'nın, *el-Kânûn fi't-Tib* adlı eserinde bu alanla ilgili verilen bilgilerden anlamak mümkündür. Pratik tıp alanında meydana gelen bu gelişmelerden sonra daha önceki dönemlerde yapılması müşkül olan birçok ameyiyatlar kolaylıkla yapılmaya başlanmıştır.

6. Türk-İslam dünyasının olgunluk çağında tıbbî malzemelerle ilaç endüstrisi daha önceki çağlara kıyasla oldukça gelişmişti. Eskiçağlardan beri İslam dünyası coğrafyasının önemli bir kısmını oluşturan Orta Doğu bölgesi ve buraya yakın bölgeler tıbbî malzemeler, ilaç ve parfüm endüstrisinde ham madde olarak kullanılan bitkisel, hayvansal ve madensel droglar yönünden gayet zengindi. Basit ilaç veya parfüm olarak da kullanılan misk Tibet'ten, anber Umman Denizi ile Arap Denizi'nden, üd (öd) ağacı ve her türlü baharat Hindistan'dan, günlük ve kalp çarpıntısı hastalığı için ilaç yapımında kullanılan inci Bahreyn'den, deri hastalıklarında faydalı olan petrol (ham petrol), Azerbaycan'ın önemli şehri Bakü'den, temin edilmekteydi. Bu saydığımız ve detaya kaçmamak için ismini vermekten imtina ettiğimiz onlarca madde ve drog tek başına basit ilaç olarak kullanıldığı gibi, yüzlerce bileşik ilacın da yapımında aktif olarak yer almaktaydı. Ayrıca Orta Doğu, tıbbî malzemelerin yapımında kullanılan deri, tahta maden olarak altın, gümüş, kristal ve mamul cam, demir, bakır, kuşun ve değerli taşlar yönünden gayet zengin bir bölgeydi.

Sonuç olarak yukarıda belirtmeye çalıştığımız faktörlerin etkisiyle Türk-İslam dünyası coğrafyasında üçbuçuk asır boyunca teorik ve pratik tıp alanında daha önceki dönemlerle kıyaslanamayacak boyutta büyük ilerleme kaydedilmiştir. Hatta bu çağda tıp bilimi ve çalışmaları adeta altın devrini yaşamıştır desek abartmış olmayız. Ancak yaratılış olarak insanı ve onun en önemli yönünü teşkil eden sağlığı ile ilgili problemlerini bütün boyutlarıyla (bedensel, ruhsal ve zihinsel) incelemek ve çözmek çağımızda dâhil hiçbir çağda mümkün olmamıştır. Bu sebeple de çalışmamızı ilgilendiren çağda insanlara arız olan bütün hastalıklar tedavi edilmemiştir. İnsanlık tarihinin en eski dönemlerinden beri tabiilerin iyileştirmede aciz kaldığı hastalıklardan birçoğu, bu çağda da meslektaşlarını meşgul etmiştir. Örneğin, bu çağın tabiileri, Orta Doğu'da sık sık görülen ve her ortaya çıktığında binlerce insanı topluca telef eden veba salgınlarına, birçok hükümdarın ölümüne sebep olan ölümcül humma hastalığına ve nice nice hastalıklara çare bulamamışlardır. Bu çağda, ruh ve akıl hastalıklarının tedavisinde (müzikle tedavi yöntemi de dâhil) hiçbir çağda olamayacak boyutta büyük aşamalar ve başarılar kaydedilmesine rağmen, kesin bir sonuç elde edilememiştir. Bugünde olduğu gibi özellikle gelişmemiş ve az gelişmiş ülkelerde görülen doğum esnasındaki anne ve bebek ölümleri, gelişme çağındaki çocuk ölümleri ve yaşlılık problemlerine o çağda da kalıcı bir çözüm getirilememiştir. Ama bütün eksikliklerine, aksaklıklarına ve yetersizliklerine rağmen, Erken Türk-İslam dünyasının olgunluk çağı olan X. ve XI. yüzyılın ilk yarısı, tıp bilimi ve çalışmaları yönünden o güne kadar gelen insanlık tarihinin en parlak ve başarılı çağı olarak değerlendirmekteyiz.

KAYNAKÇA

- ACIDUMAN, Ahmet-ŞHRİYAR, Şems, "Cürcânî'nin Ünlü Eseri Zahîre-i Harezmsâhî'de Omurga Anatomisi ve Omurga Travmaları Üzerine", Selçuklularda Bilim ve Düşünce, II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu 19-21 Ekim 2011 Konya, *Bildiriler*, (ed. Mustafa Demirci-Ali, Temizel-M. Ali Hacıgökmen-Sefer Solmaz), c. 3, Tabii Bilimler, Konya 2013, s. 249-276.
- ALTUNGÖK, Altungök, Ortaçağ Türk Dünyasında Haberleşme Kurumları: Casusluk ve Posta Faaliyetleri, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak 2010, Cilt. VIII, Sayı: 1, Elazığ 2012, s. 173-211.
- ANAT, Hacı Yakup-ALMAZ, Ahmet, *Karahanlılar Tarihi*, İstanbul, 2003.

- BAKIR, Abdulhalik, An Assessment Related to the Physical Structure of Merv in the Light of the Impressions of Medieval Geographers, *Materials Scientific Conference Thousand-year Sources of Buildingculture of Turkmenistan*, Ashgabat-Mary, November 13-14, Ashgabat 2013, p. 131.
- BAKIR, Abdulhalik, *Hız. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004.
- BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryât, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000.
- BAKIR, Adulhalik, "Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü, Bilimi ve Çalışmaları", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeri Dergisi*, Yıl: 2016 Ay: 7 Cilt: 31 Sa.: 1, s. 35-76.
- BAKIR, Çağrı, *Selçuklular Döneminde Sağlık Kurumları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2014.
- BAYAT, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, İstanbul, 2010.
- EL-BEYHAKÎ, Ebu'l-Fadl, *Tarihu'l-Beyhakî*, (Trc. Yahya el-Haşşâb-Sâdık Neş'et), Beyrut, 1982.
- CANTAY, G., *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1992.
- CHEHADDE, Abdulkarım, Tabib İbn-i Sînâ, (Çev. Recep Duran), *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sîna Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 9-12 Eylül, 1985), Ankara, 1990, s. 347-356.
- CÜRBÂN, Nu'man, *Horasân fi'l-Ahdi'l-Ğaznevî*, İrbid (Ürdün), 1997.
- DEMİRHAN, Ayşegül Erdemir, İbn Sînâ'nın bazı Droğlar Hakkındaki Fikirleri ve Tıbbi Folklorumuz Bakımından Önemi, *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sîna Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 9-12 Eylül, 1985), Ankara, 1990, s. 357-364.
- EBU'N-NASR, Muhammed Abdulazîm, *es-Selâcika Târihumu's-Siyâsî ve'l-Askerî*, Mısır, 2001.
- ELÇİBEY, Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, (T. T. Çev. Selçuk Alkın), İstanbul, 1997.
- FARSAM, Hassan, "Brief History of Pharmacy Ethics in Iran", *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, Med Ethics Hist Med 2009, 2: 13, s. 1-4.
- FRYE, Richard Nelson, *Ortaçağın Başarısı Buhara*, (Çev. Hasan Kurt), Ankara, (Trz.).
- GÖKAY, Fahreddin Kerim, Ruh Hekîmliği Sahasında Türklerin Çalışmaları, III. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 15-20 Kasım 1943, *Kongreye Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s. 103-108.
- HAMDÎ, Hâfız Ahmed, *ed-Devletü'l-Harezmiyye ve'l-Moğol Gazvü Çengiz Han li'l-Âlemi'l-İslâmî ve Âsârîhi's-Siyâsiyye ve'd-Dîniyye ve'l-İktisâdiyye ve's-Sekâfiyye*, Kahire, (Trz.).
- HİTTİ, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), c. II, İstanbul, 1989.
- İBN HİŞAM, Ebu Muhammed Abdulmelik el-Me'âfirî el-Himyerî, *Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi*, (Çev. Hasan Ege), Kahraman Yayınları, c. III, İstanbul, 1985.
- İBN TEYMÎYE, Takiyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdulhalim, *el-Hisbetü fi'l-İslam*, Beyrut (Trz.).
- İBNU'L-UHUVVE, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kuraşî, *Me'alimu'l-Kurbe fi Ahkâmi'l-Hisbe*, Cambridge, 1937.

- İBRAHİM, Hasan Ahmed, “el-Arab ve İsrâ ed-Dirâsâtî't-Tıbbiyye”, *el-Müerrihu'l-Arabi*, Bağdat, 1981, S. 17, s. 152-153.
- KÂHYA, Esin, İbn Sînâ'nın Anatomi Çalışmalarının Bir Değerlendirmesi, II. Türk Tıp Tarihi Kongresi, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, İstanbul, 20-21 Eylül 1990, Ankara, 1999, s. 225-237.
- KANSU, Şevket Aziz, İbni Sina'nın Başının Morfolojisi Üzerine Bir Gözlem, VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. I, s. 25-32.
- EL-KÂŞÂNÎ, Ebu'l-Kâsım Abdullah, *Arâyisu'l-Cevâhir ve Nefâyisu'l-Atâyib*, Tahran, 1345.
- KÂŞİF, Seyide İsmail, *Ahmed b. Tolun*, Kahire, 1965.
- KAZICI, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2003.
- KHAFİPOUR, Hani, “A Hospital in İlkhânid Iran: Toward a Socio-economic Reconstruction of the Rab'-i Rashidi”, *Iranian Studies*, 45, 22 Dec. 2011, s. 97-117.
- EL-KİFTÎ, Cemaleddin Ebî'l-Hasan Ali, b. el-Kâzî'l-Eşref Yusuf, *Târihu'l-Hukemâ'*, (Thk. Prof. Dr. Julius Lippert), Leipzig, 1908.
- KILIÇ, Alparslan, *Sâmâniler Döneminde Buhara*, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2002.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Orta Asya Türk İslâm Medeniyetinde Tıp Eczacılık ve Astronomi İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, Konya, 2008.
- KURT, Hasan, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Ankara, 1998.
- KURTULMUŞ, Rıza, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Keykâvus b. İskender Maddesi, Ankara, 2002, c. XXV. s. 357.
- LARUDÎ, Nurullah, *Batışı Olmayan Güneş Şark'ın Dehası İbn Sînâ*, (Çev. Ali Eren), İstanbul, 2000.
- MAZEHERÎ, Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul, 1972.
- MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklularda Saray ve Saray Teşkilatı*, İstanbul, 2001.
- EN-NERŞAHÎ, Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer; *Tarihu Buhârâ*, (Thk. Emin Abdulmecid Bedevî-Nasrullah Mubeşşir et-Tirâzî), Kahire, (Trz.).
- ORTUĞ, Gürsel, İbn-i Sînâ'nın “Menâfi'u'l-A'zâ” İsmi Risalesi Üzerinde Bir Çalışma, *Uluslar arası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sîna Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 9-12 Eylül, 1985), Ankara, 1990, s. 377-382.
- ÖZTÜRK, Levent, *On ikinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*, İstanbul, 2007.
- PALABIYIK, Hanefî, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara, 2002.
- SABRE, Afâf Seyyid, *et-Tarihu's-Siyâsî li'd-Devleti'l-Harezmiyye*, Kahire, 1987.
- SARGUTAN, Erdal, Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları, *Vakıflar Dergisi*, S. 11, Ankara, 1976, s. 313-322.
- SARI, Nil Akdeniz, İbn-i Sînâ'nın Kânûn'undan “Ziynet” Bahsinin Tanıtılması, *Uluslar arası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sîna Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 9-12 Eylül, 1985), Ankara, 1990, s. 283-393.
- STEVEN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), TTK., Ankara, 1987.

- ŞEŞEN, Şeşen, “Sultan Sencer’in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, XIV. Türk Tarh Kongresi, Ankara 9-13 Eylül 2002, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. I, Ankara, 2005, s. 441-452
- EŞ-ŞEYZERÎ, Abdurrahman b. Nasır b. Abdullah, *Nihâyetü’r-Rütbe fî Talebi’l-Hisbe*, (Haz. Abdullah Tunca), İstanbul, 1993.
- TANERÎ, Aydın, *Harezmşahlâr*, Ankara, 1993.
- TERZİOĞLU, Arslan, Ortaçağ İslâm-Türk Hastahaneleri ve Avrupa’ya Tesirleri, *Belleten*, Cilt: XXXIV, Ocak 1970, Ankara, 2003, Say: 36, s. 121-149.
- TERZİOĞLU, Arslan, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Bimaristan Maddesi, İstanbul, 1992, c. VI, s. 163-178.
- TERZİOĞLU, Arslan, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, İbn Sînâ Maddesi, İstanbul, 1999, c. XX, s. 331-336.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Devrinde Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997.
- ÜÇLER, Müjgân, İbn-i Sînâ’nın Göz hastalıklarında Önerdiği İlaçlar ve Bunların Geleneksel Halk Hekîmlüğindeki Etkileri, *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sîna Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 9-12 Eylül, 1985), Ankara, 1990, s. 399-404.
- ÜNVER, A. Süheyl, *Selçuk Tababeti XI-XIV üncü Asırlar*, Ankara, 1940.
- ÜNVER, Süheyl, İslâm Tababetinde Türk Hekîmlerinin Mevkii ve İbni Sina’nın Türklüğü, *Belleten*, Cilt: I, Sa. 1, II Kânun 1937, Ankara, 1995, s. 271-278.
- VAMBERY, Arminius, *Târîhu Buhârâ Münzü Akdemi’l-Usûr Hatta’l-Asri’l-Hâzır*, (Arp. Trc. Ahmed Mahmud es-Sâdatî), Kahire, 1965.
- VEŞMEGİR, Keykâvus b. İskender, *Kâbûsnâme*, (Frs. Çev. Mecimek Ahmet), İstanbul, 1974.
- YURDAKÖK, Murat, İbn-i Sînâ’ya Göre İdrar İncelemesi, *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sîna Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 9-12 Eylül, 1985), Ankara, 1990, s. 405-413.